

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií
Genderová studia

**HOLOCAUST V ZRCADLE ŽENSKÝCH
MEMOÁRŮ**

Autorka práce: Bc. Jana Doválelová

Vedoucí práce: Věra Sokolová, Ph.D.

Praha 2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a s použitím literatury uvedené v seznamu literatury.

Souhlasím s tím, že tato diplomová práce může být zveřejněna v elektronické knihovně Fakulty humanitních studií UK v Praze a může být využita i jako studijní text.

Poděkování

Velmi ráda bych poděkovala a vyslovila uznání všem, kteří mi pomáhali při vzniku této práce. Především paní Věře Sokolové, Ph.D., vedoucí mé diplomové práce, za velmi trpělivé vedení, inspiraci a motivaci ke psaní a cenné rady, postřehy a připomínky.

Dále bych chtěla poděkovat všem vyučujícím katedry genderových studií FHS UK, kteří se nám, studentům prvního ročníku magisterského studia, s plným nasazením věnovali a naučili nás dívat se na svět jinýma (genderovýma) očima.

Nakonec bych chtěla poděkovat rodičům za podporu a důvěru v to, že studium opravdu jednou dokončím, své sestře Martině za nezlomný optimismus a svému milovanému muži Zbyňkovi za trpělivost, oporu a pečlivé korekce.

Obsah

Abstrakt.....	5
1. Úvod.....	7
2. Teoretická část	10
2.1. Proč „Gender a holocaust“, „ženy a holocaust“?.....	10
2.1.1. Zamyšlení z hlediska historie	11
2.1.2. Zamyšlení systematické (sociologické)	13
2.2. Autobiografická vyprávění. Biografický přístup, vývoj holocaustové paměti a „ženská“ historiografie.....	14
2.3. Mužská a ženská zkušenost & Genderovaná zkušenost	20
2.3.1. Klasifikace Horowitz	21
2.3.2. Klasifikace Baumel.....	24
2.3.3. Rodina, genderové role a stereotypy.....	30
2.5. Epistemologické implikace zkoumání autobiografických textů.....	36
2.5.1. Definice autobiografie?.....	36
2.5.2. Fikce či realita?	37
2.5.3. Politika paměti & Paměť a identita = paměť a moc	40
2.5.4. Autobiografická vyprávění a identita	47
2.5.5. Feministický výzkum autobiografických vyprávění.....	50
3. Empirická část.....	52
3.1. Metodologická východiska	52
3.2. Metody a jejich použití	53
3.2.1. Narativní analýza a její kroky.....	56
3.2.2. Teoretická východiska pro tematickou interpretaci memoárových textů a výběr memoárů	60
3.3. Analytická část.....	65
3.3.1. Analýza memoáru Hedy Margoliové-Kovályové.....	65
3.3.2. Analýza memoáru Kláry S.....	84
3.3.3. Analýza memoáru Kateřiny Pošové	97
4. Závěr	120
Literatura.....	124

Abstrakt

Práce je zaměřena na ženy a způsob, jakým samy konstruují svoji holocaustovou zkušenost. Zkoumány jsou tři české ženské holocaustové memoáry, v nichž se autorka zaměřuje na analytický rozměr genderu, jak je vyjednáván v rámci kategorií „moci/bezmoci“ a „strategie přežití“. Výzkum je založen na modifikovaném použití metody narativní analýzy užívané v biografických rozhovorech. Cílem práce je rozbít „typický ženský holocaustový příběh“ a prozkoumat rozdílné způsoby, kterými ženy v textech konstruují samy sebe zároveň jako autorky memoárů i aktérky vyprávění. Autorka argumentuje, že genderový řád, ve kterém se autorky memoárů pohybují a který samy aktivně konstruují, určuje, jaká témata jsou v textech artikulována a jakým způsobem je jejich vlastní zkušenost interpretována. Důraz je kladen na epistemologické otázky související se zkoumáním autobiografických textů a koncepty týkající se politiky paměti. Holocaust je pojímán široce jako událost přesahující konkrétní historické období v souladu s tím, jak holocaustovou zkušenost tematizují autorky memoárů napříč různými životními obdobími. Teoreticky je práce zakotvena v sociologickém a historiografickém kontextu.

Klíčová slova: gender, řád, holocaust, identita, politika paměti, moc, strategie přežití, ženy, autobiografie, narativní analýza,

Abstract

This paper is focused on the analysis of women and the way, how they construct their experience of the holocaust. Three Czech women`s autobiographical texts are explored. The main analytical concern is gender as a concept which is negotiated within the categories of “power/lessness” and “survival strategy”. The research is based on the modified usage of the method of narrative analysis which is originally designed for oral historical interviews. The aim of the paper is to break the “typical woman holocaust testimonial” and to explore different ways of construction of women`s identity as authors and at the same time the main characters of the memoirs. The author argues that gender order which the women participate on and which they also actively construct determines the topics being articulated in memoirs and how the women`s experience is being interpreted. The main emphasize is put on epistemological issues of autobiographical texts analyses and the concepts concerning the holocaust memory. Broad holocaust usage is used since the women as the authors of the memoirs apply the holocaust experience also on their other “life cycle stages”. The whole paper is primarily based on sociological and historiographical context.

Key words: gender, order, holocaust, identity, politics of memory, power, survival strategy, women, autobiography, narrative analyses

1. Úvod

Má práce je zaměřena na ženy a způsob, jakým samy konstruují svoji holocaustovou zkušenost. Zároveň v rámci své práce zkoumám analytický aspekt genderu, jak se odráží v těchto konstrukcích na základě vyjednávání moci/bezmoci a jak následně ovlivňuje strategii přežití konkrétních žen. Předpokládám, že historická událost nikdy nemůže být uchopena z pohledu toho, „jak to ve skutečnosti bylo“, ale každá deskripce či interpretace je už konstrukcí reality, která je ve své podstatě neuchopitelná, neboť je strukturována jazykem. Z tohoto pohledu je pak velmi důležité, aby se na jakoukoliv historickou událost pohlíželo nejen prizmatem různých vědních disciplín, ale také byla nahlížena prostřednictvím zkušenosti osob z rozdílných národů, etnik, pohlaví, ras, tříd atd. Zkušenost sama o sobě je totiž rovněž konstrukcí, která je mediována skrze veřejné diskurzy, přičemž postavení konkrétních osob a skupin osob je v rámci diskurzů rozdílné. Je tedy důležité, kdo a za koho hovoří.

V teoretické části práce se budu, kromě přehledu dosavadních poznatků k tématům ženy a holocaust a gender a holocaust, soustředit hlavně na epistemologické otázky vztahující se k analýze memoárových textů. Holocaust je velmi široké téma, které je a bylo prozkoumáváno z hlediska mnoha různých oborů. Můj pohled vychází primárně ze sociologické perspektivy, i když v následujícím textu bude určitě patrné ovlivnění historiografií (z tradice historiografické také pochází velká část mnou použitých teoretických prací) a částečně i literární teorií. Používám sice „holocaust“ s malým „h“, ale pod tímto označením se zaměřuji na konkrétní historickou událost vyhlazování některých etnik nacistickým Německem za 2. světové války. Rozlišování „holocaustu“ a „Holocaustu“ má své důvody a konsekvence, které rozebírám detailně v rámci kapitoly „Politika paměti“.

Empirická část práce totiž vychází z narativní analýzy autobiografických, knižně vydaných textů, které jsou součástí diskurzů holocaustové paměti. Detailně se přitom zaměřím na 3 české (nebo do češtiny samotnou autorkou přeložené) texty, neboť i geografický kontext, ve které holocaustová paměť vzniká, je velmi důležitý a vytyčuje pole témat, o kterých ženy hovoří, což se v mém výzkumu ukázalo jako velmi podstatná charakteristika textů. Dva ze tří memoárů totiž mají značný přesah do poválečného období, tematizují holocaustovou zkušenost jako jednu z určujících faktorů

ovlivňujících celý následující život autorek, které velkou část svého života prožily v komunistickém Československu. Z tohoto důvodu teoretická část mé práce neobsahuje téměř žádný obecný historický kontext holocaustu, neboť holocaust, jak ho tematizují autorky memoárů, není v podstatě nijak časově ohraničen.

Musím přiznat, že samotná analýza memoárových textů pro mě byla naprosto fascinující procesem. Po přečtení dvaceti knižně vydaných memoárů (samostatně či memoárů jako součásti sborníků) jsem měla pocit, že všechny příběhy jsou si velmi podobné a ony „drobné střípky“ jinakosti v souvislosti s genderovými tématy byly vlastně už v odborné literatuře popsány. Zjistila jsem, že budu-li k memoárům přistupovat jako k textům v obecném slova smyslu, bude celý můj výzkum nejen velmi nezajímavý pro mě, ale přinese pravděpodobně jen potvrzení konceptů a zjištění, které popisují v teoretické části této práce, maximálně doplněných o česká specifika, neboť jsem se zaměřila právě na česky psané memoárové texty. Poté se mi dostala do rukou kniha „Paměť žen“ a způsob, jakým v tomto projektu výzkumnice pracují s orálními rozhovory a rekonstrukcí žitých biografii, byl pro mě velmi inspirativní. Bohužel texty, které jsem měla k dispozici já, měly nejen velmi rozdílnou podobu a formu, ale hlavně neměly s orálně-historickými rozhovory prakticky nic společného – na jejich vzniku se podílelo příliš mnoho lidí, výslednou podobu ovlivnilo velké množství mně neznámých faktorů, některé údaje o životě autorek nebyly uvedeny, mohu se jen domnívat, kolik kontradiktorických prvků a „odboček“ vyprávění bylo ve jménu „srozumitelnosti“ příběhu vypuštěno, atd. Já ale byla (a stále jsem) přesvědčená, že použití narativní analýzy je pro můj výzkum natolik přínosné a zásadní, že to převáží veškerá rizika spojená s aplikací této metody na tak odlišný datový materiál. Omezila jsem počet detailně analyzovaných textů na tři, neboť narativní analýza předpokládá velmi dobrou znalost textů a práce s nimi je náročná. Každý z nich jsem podrobně analyzovala z hlediska dvou navzájem se prolínajících témat „moc“ a „strategie přežití“. Chtěla jsem odhalit, jak jsou ženy jako autorky memoárů a také jako hlavní hrdinky-aktérky vyprávění o holocaustu konstruovány, nebo, řečeno z pohledu čtenáře či čtenářky, jak ženy jako autorky memoárů a také jako aktérky holocaustových událostí samy sebe konstruují. Cílem takového uspořádání bylo rozkrýt rozdílnost a specifičnost příběhů a přitom nevytrhávat jednotlivé části z kontextu jen pro jejich potenciál pro genderovou analýzu. Nejde mi o formulaci obecnějších závěrů, ale poukázání na to, že neexistuje

nic jako typický ženský holocaustový příběh, že i ženy, které se implicitně staví do pasivní pozice, jsou ve skutečnosti aktivními aktérkami ovlivňující dění okolo sebe, přičemž se samozřejmě vždy podrobují mocenskému řádu, který v sobě obsahuje i prvky genderového řádu. Tento „řád“ však zároveň svým jednáním více či méně vědomě samy konstruují.

2. Teoretická část

2.1. Proč „Gender a holocaust“, „ženy a holocaust“?

První otázkou, která se nabízí, je, proč se vůbec zaměřit na studium ženského subjektu v kontextu holocaustu a proč si zvolit za jednu z analytických kategorií gender? Lze pohlížet na holocaust perspektivou historickou? Jistě. Literární teorie také může k poznání holocaustu přispět. Ale genderová studia? Kritické genderových analýz holocaustu se obávají řady rizik od trivializace a rozmělnění tragických událostí holocaustu přes hrozbu relativismu po přílišnou akademičnost tématu. Zkoumání genderu v souvislosti s holocaustem nicméně může obohatit naše chápání holocaustu jako historické události i systémového jevu.

Nejprve bych ráda rozlišila dvě roviny svého zájmu, které jsou často i v rámci genderových studií zaměňovány a nejen výše zmíněným kritikům splývají v jednu. Jak poznamenává Lucie Storchová (Storchová in Storchová, 2007): „V textech definujících historickou antropologii¹ se uvažuje o genderu jako analytické kategorii jen v náznacích, reflexe se soustředí na ženy a dějiny pohlaví.“ (Storchová in Storchová, 2007:61)² A dále: „Gender se implicitně pojímá jako historická skutečnost, na jejímž základě se formulují životní světy „obou“ pohlaví, nikoliv jako analytická kategorie. Supluje tak biologické pohlaví a v historické analýze i stejně funguje, pouze s tím rozdílem, že se odmítá jeho vrozenost a jeho kořeny se hledají v kulturní a sociální sféře.“ (Storchová in Storchová, 2007:63)

I já se rámci celé diplomové práce pokusím ukázat, že analýza konstrukce ženského subjektu v kontextu nám může pomoci komplexněji porozumět partikularitě a

---

¹ A já si trůfám tvrdit, že se to netýká jen úzce vymezeného pole historické antropologie.

² A Storchová pokračuje: „Nejčastější topos představuje „v úvodech“ stejně jako v řadě konkrétních studií z druhé poloviny 90. let „žena jako opomíjené téma“. V souladu s postulátem o jedinečnosti historického aktéra a jeho zkušenosti chtějí úvody do historické antropologie poukázat na odlišnost mezi „mužskými“ a „ženskými“ dějinami a nechat v historiografii promluvit ženy jako svébytné historické subjekty. Historická aktérka čeká na osvobození z vězení historických struktur a procesů a její jedinečnou zkušenost i životní svět lze úspěšně rekonstruovat – protože se zcela překrývá s katalogem historicko-antropologických témat. Zatímco se pohled na životní svět ostatních „marginálů“ nabízí historikům a historičkám jen zřídka, v krátkých záblescích konfliktů s mocí, či lépe řečeno v jejich soudních dohrách, ženy číhají všude. A co víc, ženy stojí přímo ve středu tematických celků, krystalizuje v nich dosud opomíjený ne-veřejný, ne-politický, každodenní rozměr dějin.“ (Storchová in Storchová, 2007:62)

specifičnosti individuálních zkušeností jednotlivých historických aktérů a akterek, ale zároveň se chci zaměřit i na analytický rozměr genderu. Důraz na heterogenitu zkušenosti je podle mého názoru základním předpokladem respektu k rozdílným zkušenostem, k rozdílnému postavení a vnímavosti k mocenským vztahům.

Na úvod se podrobněji zaměřím na dvě hlediska, která se podle mého názoru dotýkají samotné podstaty toho, proč je nejen přínosné, ale naprosto nezbytné položení genderové optiky na holocaust. Moje vzdělání je primárně sociologické, nemohu se tedy sociologického pohledu vyvarovat, neboť Millsova „sociologická imaginace“ mě provází už od počátku mých studií. Tématem holocaustu se ale primárně zabývali historici a historičky a to dlouhou dobu před tím, než vznikla první komplexní studie, která na holocaust pohlíží ze sociologického hlediska – Bauman a jeho „Modernita a holocaust“. Mám tedy za to, že historické práce nelze pominout, pokud chci uchopit téma v celé jeho komplexnosti, neboť po dlouhá léta ovlivňovaly politiku holocaustové paměti, v jejímž rámci vznikala memoárová vyprávění.

Krátce se tedy zaměřím na dva základní principy, které mou práci nejvíce ovlivnily.

2.1.1. Zamyšlení z hlediska historie

Z historického hlediska se budu soustředit na základní premisy „dělání historie“ jako takové – v kontextu studie Roberta Eaglestona (Eaglestone, 2005) o povaze historie v souvislosti s kritikou postmodernismu jakožto polem působnosti „popíračů holocaustu“. Podle něj postmodernismus či dekonstruktivismus nepřináší argumenty ve prospěch „popíračů holocaustu“, jak mnozí tvrdí. Naopak dokazuje, že popírání holocaustu není historie, a to prostřednictvím **zpochybnění** tří základních předpokladů „dělání historie“, tedy historie jako vědy – 1. historie znázorňuje „jak to ve skutečnosti bylo“, 2. historik je objektivní, jeho situovanost nehraje roli, 3. historik používá empirické metody. Postmodernismus totiž poukazuje na to, že historik je určitým způsobem situován.³ Historie jsou příběhy, které o minulosti vyprávíme. Tyto příběhy jsou navíc strukturovány povahou jazyka a psaní. Hayden White říká, že „historická práce je narativně prozaický diskurs, který má za cíl stát se modelem či ikonou struktur

---

³ Přičemž význam podle Eaglestona v tomto případě nemají charakteristiky jako pohlaví, sociální třída apod., nýbrž historikův světonázor, který předurčuje, na co se historik zaměří a jak se k tomu následně postaví.

a procesů minulosti v zájmu osvětlení toho, čím tyto struktury byly, tak že je znovu představí.“ (White citováno v Eaglestone, 2005:34) „Historické příběhy“ mají svou osnovu a jsou určeny pro konkrétní publikum.

Z tohoto pohledu je tedy důležité, aby byla historie holocaustu „přezkoumána“ z hlediska pohlaví a genderu, aby se žádná specifická „zkušenost“ nevytratila z toho „jak to bylo“⁴, např. aby historie holocaustu nebyla utvářena světonázorem mužů atd.⁵ „Jak je holocaust uchováván v paměti, hlavně ve veřejné sféře, záleží na partikulárních politických, historických a kulturních pozicích těch, kteří tato témata [„vědění o holocaustu“] produkují.“ (Andrews, 2003:16) Zkušenost žen během holocaustu byla nahlížena optikou „lidství“, ale ve skutečnosti se jednalo o „mužský“ pohled, ženy by tedy měly vyjádřit svou zkušenost samy za sebe. (Lentin, 1993:121) Samozřejmě nejde o hodnocení toho, kdo trpěl více, hlasy žen nejsou jasnější díky nějaké privilegované pozici v sociálním řádu, nejsou lepší, ale jednoduše vyjadřují specifickou zkušenost, kterou nikdo jiný než ženy vyjádřit nemůže. (Bernard, 1995; Horowitz, 2000:177)

Např. Sara Horowitz (Horowitz, 2000:176) zkoumala mužská (židovská) narativní vyprávění přeživších holocaust a došla k závěru, že ženy jsou zde zobrazovány velmi ambivalentně – na jedné straně jako strážkyně (židovských) hodnot a symbol odvahy a obětování se (hrdinné matky), na straně druhé jako symbol úpadku (monstrózní vykreslení matek schopných obětovat své děti za možnost vlastního přežití). Tyto protipóly samozřejmě nevypovídají nic o skutečném životě žen v koncentračních táborech, tím spíše, že zde muži a ženy byli prostorově odděleni. Je proto důležité, aby svou vlastní zkušenost ženy vyprávěly samy. „Úkolem feministických teoretiček je vrátit ženy do historie nikoliv prostřednictvím jejich zobrazení jako symbolů, ale jako subjektů, které navzdory určitému znevýhodnění, měly možnost volby a zároveň byly za svá rozhodnutí zodpovědné.“ (Allen, 1997:354)

---

⁴ Uvozovky jsou zde uvedeny z toho důvodu, že v podstatě nic takového „jak to bylo“ neexistuje. Více se na tento aspekt zaměřím v dalších kapitolách.

⁵ Podle Mushaben holocaustová paměť nikdy nebyla prezentována v exklusivním pojetí Německa nebo Izraele, ale mužské pojetí zkušeností, vnímání a vůbec celého teoretického rámce vždy převažovalo nad ženským. (Mushaben, 2004:149)

2.1.2. Zamyšlení systematické (sociologické)

Kromě této historické perspektivy nabízí Ann Taylor Allen perspektivu systematickou. Ve své studii *The Holocaust and the Modernization of Gender: A Historiographical Essay* (Allen, 1997) identifikuje genderové aspekty v samotných kořenech holocaustu. Vychází přitom ze Zygmunta Baumana a jeho analýzy příčin vzniku holocaustu *Modernita a holocaust*. Podle Baumana je holocaust produktem a nikoliv ojedinělou odchylkou modernity. Holocaust byl totiž založen na instrumentální racionalitě a byrokracii (jak ji definoval už Weber). Bauman navrhuje „přístupovat k holocaustu jako k mimořádné, nicméně příznačné a spolehlivé zkoušce skrytých možností moderní společnosti.“ (Bauman 2003:44) „Barbarství se už nejeví jako antiteze moderní technické a industriální civilizace, nýbrž jako její skrytá tvář, jako její dialektické zdvojení.“ (Traverso, 2006:35)⁶

Allen v této souvislosti zdůrazňuje rozlišení instrumentální racionality (zaměřené na výsledek a procesní pravidla bez ohledu na hodnoty) a normativní racionality, s čímž pracuje kromě Baumana i Frankfurtská škola – Horkheimer. Oba podle ní (Bauman implicitně a Horkheimer explicitně) nacházejí prostor pro normativní racionalitu v soukromé sféře (v rodině, ve vztahu matky a dítěte). Vzhledem k tomu, že instrumentální racionalita převládla v moderní společnosti po rozdělení sféry na soukromou-ženskou a veřejnou-mužskou, přičemž soukromé sféře je přikládán nižší status (neboť či právě proto jsou do ní situovány ženy), je v kořenech holocaustu obsažen silný genderový aspekt. Požaduje-li tedy Bauman (podle Allen) propojení instrumentální a normativní racionality v moderní společnosti, Allen zdůrazňuje, že tohoto je možné dosáhnout sjednocením mužské a ženské sféry, tradiční spravedlnosti a morálky péče. (Odkazuje se zde na Carol Gilligan a její dvojí morálku.) Jakkoliv je připisování sféry soukromé ženám a sféry veřejné mužům arbitrární záležitostí, má to ve svém důsledku obrovský dopad na reálné životy žen a mužů právě proto, že jsou sféry mocensky strukturovány. A v konečném důsledku „rozdílná sociální zkušenost (která je genderovaná) produkuje rozdílnou morálku.“ (Evans, 2001:334)

---

⁶ Hannah Arendt (Arendt citováno v Traverso, 2006:71-72) hovoří o čtyřech velmi podstatných aspektech procesu vyhlazování evropských Židů: 1. Průmyslový ráz založený na propojení rasového antisemitismu a moderní techniky („továrny na smrt“), 2. Byrokratický ráz („zrůdná mašinerie administrativního vraždění“), 3. „Normálnost“ jeho vykonavatelů, 4. Finalita („totální ovládnutí“)

2.2. Autobiografická vyprávění. Biografický přístup, vývoj holocaustové paměti a „ženská“ historiografie

Dříve než přejdu k genderovým rozdílům v konstruování zkušenosti, ať již deskriptivním či analytickým studiím, chci se blíže zaměřit na některá specifika autobiografických vyprávění (a textů), neboť autobiografická vyprávění mají svou vlastní „historii“, přičemž podrobné prozkoumání diskurzů, v jejichž rámci byla a jsou produkována, odkrývá širší souvislosti „dělání historie“, jak jsem naznačila hned v úvodu. Slovo „produkce“ používám záměrně, neboť neexistuje historické období či události, které by byly teoretiky a teoretičkami (ať už historiky, historičkami, antropology, antropoložkami, sociology a socioložkami) zkoumány ve vzduchoprázdnu. Jakýkoliv výzkum i samotné autobiografie vznikají v rámci diskurzů a určitých sociokulturních prostorů. Jaký to má vliv na validitu či reliabilitu mého výzkumu, popíšu podrobněji dále, nyní se budu soustředit na samotný prostor, ve kterém se poválečná produkce holocaustové paměti odehrávala.

Popkin popisuje autobiografie jako individuální příběhy částečně založené na událostech, které nejsou přístupné nikomu jinému než vypravěči samotnému. (Popkin, 2003:50) Podobně i Tonkin ukazuje, že často nemůžeme jít „za příběh“ vypravěče ke „zkušenosti samotné“, neboť jiní aktéři by určitou událost popisovali úplně jinak. (Tonkin, 1992:40) Lejeune tvrdí, „že autobiografické sebevyjádření je kvůli jeho pronikavě sociální a kulturní povaze potřeba artikulovat jako historicky proměnné a determinované takovou sociální praxí, která modeluje život individua. V důsledku toho je soukromá řeč individua derivována z veřejného diskursu strukturovaného třídou, kódem a konvencemi.“ (Lejeune citováno in Ricciardi 2000:110)

V následující části se budu paralelně věnovat několika vzájemně propojeným procesům: Vývoji biografického přístupu a kvalitativního výzkumu obecně, vývoji biografického přístupu v historii jako vědě, vývoji biografického přístupu v holocaustové historii a reflexi biografického přístupu v genderové analýze.

Klasická historie dlouho odmítala žánr autobiografie jako relevantní zdroj faktů pro historiky a historičky s odkazem na to, že obsahuje příliš mnoho subjektivních prvků. Literární teorie se autobiografickými texty nezabývaly z opačného důvodu, podle nich

autobiografie nedává autorovi či autorce mnoho prostoru pro imaginaci, neboť je primárně založena na faktech. (Popkin, 2003:50)

Ambivalenci použití autobiografických textů pro historickou analýzu tematizuje např. Wievorka (Wievorka citováno in Popkin, 2003:52): Použití emocionálních autobiografických textů jako dat pro historický výzkum je mnohými historiky a historičkami chápáno jako ohrožení snahy o legitimizaci historie jako vědy založené na „faktech“, přičemž těmi, kdo mají monopol na „produkci významu“ těchto faktů, jsou právě historici a historičky. Zkoumání autobiografických textů ale vychází ze snahy některých historiků o obrat historie k těm, kterým skutečně „patří“ – aktérům a svědkům, kteří sami „vypráví své životy“.

Válečné vzpomínky (paměť) ovlivnily různými způsoby poválečné společnosti. Podle Joan Scott je analýza ženské zkušenosti v době války potencionální metodou, prostřednictvím které mohou být prozkoumány významy, jimiž jsou vzpomínky rekonstruovány. Ženské vzpomínky nejsou totiž klasickou součástí oficiálních diskurzů, mohou odhalit, jakým způsobem se ženy vyrovnávaly s nedostatkem jídla, s rodinnými vztahy, prací atd. Tyto dennodenní zkušenosti nejsou tak častým předmětem oslavných diskurzů, jako je tomu u vzpomínek bojujících mužů. Oslavovaná role mužů – bojovníků – v národních naracích upozadila reprezentace a zkušenosti žen. (Scott citováno v Noakes, 2001:663-664) Vrátime-li se tedy k ženským vzpomínkám, můžeme odhalit, jak byla poválečná paměť konstruována, potažmo kým a pro koho byla taková konstrukce paměti výhodná.

Přijetí biografického přístupu v historii se tedy neodehrálo samovolně, ale bylo do jisté míry součástí širších posunů v sociálních vědách. (Wengraf, 2002) Pozitivismus, determinismus a sociální konstruktivismus se v určitém okamžiku ukázaly být jako příliš odtržené od „žité reality“. S příchodem postmodernismu byla zaměřena pozornost na fluiditu a multiplicitu identit a také na diskurzivní propojení osobní a sociální, potažmo historické roviny. Právě nutnost analýzy mikro a makro perspektivy stála podle Wengrafa v pozadí vzrůstu oblíbenosti biografického přístupu, neboť ten disponoval nástroji, jež dokázaly na úrovni interpretace zasadit jednotlivé příběhy do širších sociálních souvislostí. Biografické výzkumy také nastolily otázky reliability, objektivity, subjektivity a reprezentace ve vědě. Specificky, historikové a historičky zabývající se holocaustem čelili hnutí již zmíněných „popíračů holocaustu“, což jen

urychlilo uznání autobiografických textů a jejich důležité role v konstruování paměti holocaustu. (Popkin, 2003:51) Čtenáři a čtenářky memoárů se tak podle teze stávají nejen těmi, kdo interpretuje text, ale také součástí procesu znovunalezení holocaustové paměti. (Ibid) Hlavními aktéry v tomto obratu přitom byli historikové a historičky zabývající se orálními historiemi (jako prostředku „empowerment“ pro určité skupiny lidí) a sociologové a socioložky zabývající se medicínskou problematikou. Největší rozmach zaznamenaly biografické metody koncem 90. let 20. století, neboť začaly být využívány i jako podklady pro politická rozhodnutí.

Hned po válce bylo sepsáno velké množství biografí přeživších, ale teprve v **60. letech** se jim dostalo větší pozornosti a vyšla také první historická práce o koncentračních táborech. (Wachsmann, 2006)

„Zkoumat první pokusy o reflexi genocidy Židů znamená hledat výjimky, snažit se najít autory, kteří se neřídí obecnými pravidly a jsou zřejmě hluboce otřeseni událostí, již jako by většina ostatních vůbec neviděla. Použijeme-li slova Waltra Benjamina, znamená to „probírat se dějinami prosti srsti“, zkoumat zlomek kultury, jehož si současníci ani nevšimli a který se inspiroval událostí, jež byla v době, kdy k ní došlo, přijímána s nepochopením, nevěřičností nebo lhostejností, projevující se obvykle mlčením, takže nevyvolala protesty ani rozhořčení, a tím méně reflexi.“ (Benjamin citováno in Traverso, 2006:9)

Důvodů pro přinejmenším přehlížení (pokud ne přímo odmítnutí) hlasů přeživších koncentrační tábory je více. Podrobněji se jim ve své práci „Trhlina v dějinách“ věnuje Enzo Traverso. Podle něj byl i po válce více méně ve všech národech zakořeněn antisemitismus, který způsoboval, že lidé byli lhostejní k osudu evropských židů. Navíc i ti, kteří přežili, se snažili co nejrychleji navrátit k „normálním“ životům. „Vraceli se ti, kdo přežili vyhlazovací tábory, jeden ze sta. Vyprávěli a začínali psát nepředstavitelné věci o nelidskosti moci a vědecky organizované smrti, ale tyto popisy se ani nedotkly naší radosti, že konečně můžeme žít v míru.“ (Foa citováno v Traverso, 2006:20-21) Druhým prvkem, který dlouhou dobu zastíral skutečný význam holocaustu v moderních dějinách, byla válka samotná. K holocaustu došlo za války, jejíž obětí se staly miliony lidí. „Uvědomit si význam vyhlazovacích táborů a jejich plynových komor, administrativní, byrokratické a průmyslové mašinerie využívané k systematickému vyhubení celého etnika, se stává mnohem obtížnější, jestliže vše zapadá do celkového kontextu destrukce a smrti.“ (Traverso, 2006:25)

Posledním prvkem je pak menší důraz na fotografie ve válečném a poválečném zpravodajství. „Není-li zpráva o továrnách na smrt podložena přímým pohledem hrůzy, zůstává abstraktní, neurčitá a vlastně neuchopitelná.“ (Traverso, 2006:25)

Nový rozmach přišel koncem **80. let** v souvislosti s pádem železné opony a možností přístupu k velkému množství materiálů, které dříve nebyly dostupné. (Wachsmann, 2006) V této souvislosti chci zmínit důležitý prvek, který ovlivnil produkci poválečné holocaustové paměti, a to komunismus, ovládající velkou část zemí střední a východní Evropy. Kvalitativní výzkum totiž obsahuje jeden organický rys, který má vůči totalitním režimům nutně subverzivní charakter. „Kvalitativní výzkum nepracuje s předem stanovenými termíny a kolonkami určenými k pouhému naplnění daty, je nepředvídatelný, nekontrolovatelný, nepoužitelný pro plánovanou legitimizaci polických rozhodnutí.“ (Spalová, 2006) Podobné rysy historické a kolektivní paměti (jež je právě často produkována i prostřednictvím kvalitativních výzkumů) tematizuje v 70. letech i francouzská sociální teorie, přičemž Pierre Nora konstatuje, že „Paměť ve Francii ospravedlňuje nárok politických sil na moc, představuje nástroj moci v rukou politických manipulátorů, a sama se tím pádem stává mocenským kapitálem.“ (Nora citováno in Lavabre, 2005) Pokud tedy Livie Rothkirchenová ve sborníku *Osud Židů v protektorátu 1939-1945* vydaném v roce 1991 píše, že „Projevy sympatií k Židům [po roce 1939] se staly jedním z ventilů české nenávisti vůči cizím mocipánům.“ (Rothkirchenová, 1991:28), je nasnadě, že podobné závěry by před rokem 1989 mohly být interpretovány ve zcela jiném kontextu a tudíž produkce paměti, tedy i holocaustové paměti, musela být pod naprostou kontrolou mocenských struktur.

Lavabre dodává, že za vzrůstem zájmu francouzských intelektuálů o politiku paměti stojí snaha o legitimizaci národní identity. „Za všemi otázkami paměti totiž vždy v posledku stojí právě problém identit: ať už se zajímáme přednostně o účinky dědictví a historie či o individuální a sociální funkce selektivního vztahování se k minulosti (...).“ (Lavabre, 2005)⁷

---

⁷ V Československu (a logicky předpokládám, že i v dalších komunistických zemích) tedy byly první biografické výzkumy realizovány v 70. letech, ale ve velmi tematicky omezeném poli, a to jednak v rámci medicínských projektů, ale na rozdíl od západních zemí hlavně v souvislosti se sociologií práce. Např. sociolog Josef Alan prováděl biografické výzkumy s pamětníky automobilky Škoda v Mladé Boleslavi a rovněž zpracovával medicínské anamnézy dělníků odcházejících do důchodu. Antropolog Zdeněk Uherek zase psal biograficky zaměřenou

V 80. letech se tedy v souvislosti s biografickým přístupem objevují tři základní problematické oblasti: *diskuze o paměti* (co a jakým způsobem zůstává uchováno jako součást historie), *feminismus* a *obrat k reflexivitě* jakožto základní složky postmodernity (reflexivita výzkumníka jako nutný předpoklad biografických rozhovorů týkajících se mimo jiné také traumatických událostí, emocionálně obtížných situací atd.). Objevují se požadavky dekonstrukce subjektů, v extrémní podobě to vede k naprostému odmítání tzv. velkých vyprávění (koherentních autobiografických celků).

Během 80. let také feministické teoretičky zpětně rekonstruovaly čtyři různé fáze odkrývání ženské zkušenosti v historiografii obecně (Mushaben, 2004:149-150, Davis, 1996). V první fázi byly ženy dosazovány do historie, což bylo provázeno vyhledáváním a vyzdvihováním skutků konkrétních žen. Následovala fáze zkoumání specifických způsobů, jimiž ženy mohly během konkrétního historického období ovlivnit praktiky, politiky či události, jež byly mainstreamovou historií již označeny jako významné. Třetí fáze se odehrávala ve znamení přepisu a rekonstrukce dominantních historických příběhů. Byly pokládány otázky ohledně mechanismů, kterými je vědění konstruováno. Pátrání po tom, co vlastně ve skutečnosti víme a jakým způsobem jsme to zjistili, provázel sběr nových zdrojů dat a přidávání nových proměnných do stávajících výzkumů. Poslední čtvrtá fáze je reakcí na změnu pojetí historie jako takové. Důraz je kladen na diskursivní praktiky „dělání historie“ a utváření identit z hlediska genderu, rasy a třídy. Toto popření mainstreamových periodizací historie vede v konečném důsledku k rekonceptualizaci řady teorií.

Méně komplexně, nicméně ve stejném duchu, periodizuje Horowitz genderovou analýzu autobiografických textů. (Horowitz, 2000:176). Úkolem prvních analytiček bylo „znovuobjevit“ roli žen v historii holocaustu. Např. studie *Women Surviving in Holocaust* přinesla velmi idealizovaný pohled na ženské vztahy v koncentračních táborech – ženy pomáhaly nejen svým rodinám, ale i sobě navzájem a podporovaly se, kdežto muži agresivně navzájem proti sobě bojovali o přežití. V jiných studiích byly „znovuobjeveny“ specificky ženské zkušenosti porodu, mateřství, těhotenství apod. V další fázi už genderové analytičky začaly zdůrazňovat, že nejde jen o to „doplnit ženy do historie holocaustu“, nýbrž převyprávění historie z hlediska ženské zkušenosti

---

disertační práci na téma hodnotových orientací dělníků Waltrovky. Sociolog Jiří Kabele vyvíjel výzkumy v nemocnicích a manželských poradnách. (Spalová, 2006)

s sebou automaticky nese i znovu-prozkoumání té mužské, a tedy vytvoření „celé nové historie holocaustu“. Baumel popisuje, jak během 70. a 80. let studenti historie, literatury i sociologie začali dotazovat – v mnoha případech znovu-dotazovat stovky přeživších holocaust – mužů i žen, ve snaze uchovat materiál pro reformulaci holocaustové paměti. (Baumel, 2002:199)

V 90. letech pak dochází k dalšímu obratu. Na rozdíl od požadavků úplné fluidity identit se začíná hovořit o nutnosti „zasadit“ subjekt do určitého kontextu. Výzkumník musí prozkoumat vlastní historii, vlastní pozici, aby dokázal reflektovat, jakým způsobem se jeho vlastní osoba promítá do výzkumu. Rovněž biografická vyprávění jsou výzkumníky dávána do širších sociálních a historických souvislostí.

V 90. letech zasáhly do biografických přístupů nejvýrazněji čtyři obecnější posuny v sociálních vědách: návrat k psychoanalýze, nová orientace na „kulturu“ (multikulturalismus), gerontologické narace (vyprávění hraje důležitou roli při konstrukci vlastního „já“ a smyslu života v pozdním věku) a požadavky „empowerment“.

Baumel uvádí ještě jednu relativně prostou, ale málokdy zmiňovanou dimenzi boomer autobiografických vyprávění – přirozený proces stárnutí generace, jež měla bezprostřední zkušenost s holocaustem, vyústil ve snahu těchto lidí zachytit své zkušenosti, aby byly přístupné příštím generacím. (Baumel, 2002:196)

2.3. Mužská a ženská zkušenost & Genderovaná zkušenost

Považuji za důležité nejdříve teoreticky rozlišit dvě roviny, na kterých může být právě pohlaví kategorií produkující rozdílnou zkušenost „obětí“ holocaustu. Nazvala bych je „objektivními“ podmínkami a „subjektivní“ zkušeností. Samozřejmě nelze nikdy hovořit o objektivních historických podmínkách, vždy záleží na tom, jak jsou historiky či nehistoriky interpretovány, což jen ukazuje, že tyto dvě roviny jsou pouze analytickým nástrojem a nelze je rozdělit. Jde mi spíše o to, že už samotný nacistický útlak židovské populace objektivně byl genderovaný, jak to velmi detailně popisuje Bock ve svém článku *Equality and difference in National Socialist racism*. (Bock, 1996) Podle ní je třeba vzít nejen v úvahu to, že anihilace židovského či romského obyvatelstva měla rasový základ, ale rozdílné formy útlaku byly cíleny na muže a na ženy. Bock jde přitom ještě dále, když analyzuje, jak odlišné politiky uplatňoval Nacionální socialismus na základě vnitroskupinové diferenciaci. Árijské ženy byly „oslavovány“ jako matky a strážkyně trhu, což bylo provázeno značnými pronatalistickými opatřeními, zatímco proti židovské a romské populaci byla mířena protinatalistická opatření. Nicméně zatímco nacionálně socialistická propaganda žádala návrat árijských žen do soukromé sféry, současně nutně obsahovala kontradiktorní prvky, neboť její úspěch závisel na zapojení značného počtu žen do implementace rodinné a zdravotní politiky.⁸

Jinými slovy „objektivní“ podmínky ústící v rozdílnou zkušenost žen a mužů vycházely ze tří vzájemně propojených úrovní – tělesných rozdílností žen a mužů, kulturně definovaných očekávání vztahených k jednotlivým pohlavím a poměřováním životů a konkrétního jednání mužů a žen různými hodnotovými schémata.

„Subjektivní podmínky“ lze pak charakterizovat následovně: „Rozdíly v holocaustových vyprávěních mužů a žen jsou (...) dány nejen rozdílnou zkušeností v období holocaustu, ale i rozdílností v tom, jak si muži a ženy traumata pamatují, uchovávají a rekonstruují.“ (Horowitz, 2000:163) Samozřejmě tato rozdílnost může být důsledkem právě přikládáním různých hodnotových optik na životy žen a mužů.

---

⁸ Hitler chápal emancipaci žen jako největší zlo pro společnost, obrazy židovských aktivistek tedy poukazovaly na úpadek židovského etnika. (Goldenberg, 1996:80)

Ilustrovala bych to opět článkem Gisely Bock (Bock, 1996), která hovoří podrobně o nacistické politice zaměřené na sterilizaci židovských žen a mužů. Podle ní sterilizaci podstoupili muži a ženy ve stejném poměru, nicméně z těch, kteří při zákroku zemřeli, bylo 90 % žen. Navíc, což je podstatné, Bock argumentuje, že nemožnost mít děti má jiný (mnohem osudovější) význam pro ženy a jiný pro muže. V tomto okamžiku se právě dopouští stereotypní interpretace. Na podobný pohled jsem narazila při studiu většiny genderově orientovaných teoretických statí věnovaných holocaustu. Autoři a autorky těchto článků se velmi zaměřují na pouto matka – dítě, zkoumají, jaký vliv mělo na matky (a na přežití matek) to, že často zůstaly až do konce se svými dětmi a byly nuceny sledovat jejich utrpení a dělat vše pro to, aby je ochránily. Málou která z prací se ale nezabývala tím, jak nesli otcové odloučení od dětí, nedostatek jakýchkoliv informací o jejich životě či smrti a nemožnost čerpat sílu z rodinných mezilidských vztahů.

V této kapitole dále prozkoumám, jak pracují s genderovanou zkušeností různí autoři a autorky, a to jak na analytické, tak i čistě deskriptivní úrovni.

2.3.1. Klasifikace Horowitz

Horowitz (Horowitz, 2000) tematizuje dva zdroje rozdílných genderových holocaustových zkušeností:

A. tělesné rozdíly mužů a žen. Muži byli často deportováni do pracovních táborů, vykonávali těžké manuální práce, ženy naopak čelily nechtěným těhotenstvím apod.

B. Rozdílná očekávání ohledně „daných“ mužských a ženských rolí. Podle Horowitz se to „jaké by ženy měly být“ a „jací by muži měli být“ odráží v holocaustových vyprávěních. Už před ghettoizací došlo k převrácení mužských a ženských rolí, k čemuž se mužští židovští autoři vyjadřují značně ambivalentně – na jedné straně stojí obdiv ke schopnostem žen, na straně druhé hovoří o morálním úpadku židovské ženy v období nacistického útlaku. Navíc ženské prohřešky vůči „morálce“ (např. špatné matky) jsou hodnoceny přísněji než mužské, neboť ženy tímto narušují samotnou podstatu patriarchálního symbolického řádu. V textech holocaustových svědků jsou ženy často symbolem – mužům jsou v období nacistického útlaku upřena práva (tak jako jsou tradičně upřena ženám), odvaha a schopnost žen přežít jsou v tomto období vlastně i

zrcadlem mužského přežití – jejich prostřednictvím je reprodukována schopnost židů přežít a vzdorovat útlaku. (Horowitz, 2000:175)

Antižidovská politika z nacistické perspektivy totiž vycházela implicitně ze dvou předpokladů. (Tec, 2003)

1. Muži byli chápáni jako produktivní, bylo nutno na ně zaútočit a ochromit tak opozici. V tomto bodě bych ráda ilustrovala, proč považuji gender za velmi podstatnou analytickou kategorii v souvislosti nejen s výzkumem holocaustové paměti. Podle Scott (Scott, 1996) je gender konstitutivním prvkem sociálních vztahů a zároveň primárním způsobem označování mocenských vztahů. Jinými slovy moc byla a je historicky legitimizována právě prostřednictvím genderové symboliky, neboť gender je jedním ze základních organizačních prvků společnosti díky své vnímané „dané“ dualitě mužství a ženství. Tuto dualitu ale Scott odmítá jako historický konstrukt mající v různých obdobích a kontextech různé významy, neboť v okamžiku, kdy je genderová symbolika používána k legitimizaci mocenských vztahů, je třeba zároveň brát v úvahu, že význam a interpretace symbolů jsou limitovány normativními koncepty dané kultury. Moc je tedy artikulována prostřednictvím genderu a naopak, gender je upevňován prostřednictvím těchto odkazů k moci.

Mluvila-li jsem tedy výše o poválečné holocaustové historii jako o „mužské historii“, je třeba zdůraznit, že takové vidění je značně zjednodušené. Jsou totiž určité aspekty mužské zkušenosti, jež jsou i z mainstreamového holocaustového příběhu vynechány. Adam Jones (Jones, 2006) ve svém článku *Straight as a Rule: Heteronormativity, Gendercide, and the Noncombatant Male* prozkoumává roli hegemonické heteronormativity ve formování viktimizujících zkušeností nebojujících mužů, přičemž tvrdí, že „nejvíce zranitelnou a konsistentně cílenou populací (v okamžiku války a genocidy) ve všech časech a všude na světě jsou dnes nebojující muži v produktivním věku přibližně v rozmezí 15–55 let. Jsou téměř universálně chápáni jako skupina nejvíce ohrožující dobyvatele, na kterou jsou konstantně směřována represivní opatření.“ (Jones, 2006: 452) Jones přitom pracuje s termínem „gendercida“, který je právě postaven na předpokladu propojení gender a moci, neboť velmi expresivně zdůrazňuje, že genderové role mají často smrtící důsledky. Feminizace jako maskuliní strategie slouží nejen k neustálému snižování významu ženských aktivit, ale zároveň jako nástroj, pomocí kterého jsou konstruovány hierarchie mezi jednotlivými

maskulinitami. (Jones, 2006: 453). Militarismus je přitom chápán jako jeden z důležitých prvků hegemonické maskulinity, která je nejen připravena neustále soutěžit, ale také vítězit. Válečná prohra tedy inherentně feminizuje skupinu, která prohrála. Hegemonická maskulinita je ale konstruována jako natolik militaristicky aktivní a identifikovaná, že zahrnuje i projevy respektu vůči poraženým nepřítelům. Hegemonická maskulinita má totiž nástroje, kterými do sebe dokáže včlenit i protichůdné prvky (např. krásu a lásku – spojovanou obvykle s feminitou – s odvahou a hrdinstvím). Hegemonická koncepce cti a respektu k nepříteli, projevy vzájemné péče a podpory, obojí je povoleno, ale pouze v případě, když je nepřítel hodný respektu, když je aktivní a bojující. „Lépe je bojovat a prohrát, než nebojovat vůbec.“ (Jones, 2006:457) V rámci pravidel hegemonní maskulinity jsou muži, kteří nemohou či nechtějí bojovat, označeni jako ti, kteří nedostáli hegemonním požadavkům. Jsou tedy symbolicky kastrováni. (Jones, 2006:454-455) Nebojující muži jsou feminizováni, nicméně neustále představují pro nepřátele potenciální hrozbu. Nepřítel, který je dnes pasivní, feminizovaný a zranitelný, může být zítra znovu maskulinní a zraňující.

Jones tyto úvahy dovádí ještě dále, když se zabývá sexuálním násilím mužů na mužích, které je celé založeno na genderové symbolice a má mocenský základ. Jeho koncept je naprosto totožný s konceptualizací násilí na ženách, nicméně v tomto případě ještě podstatněji „vyniká“ genderovaná povaha násilí jako takového. Tímto nechci bagatelizovat fakt, že násilí a hlavně sexuální násilí na ženách je častější než na mužích. Přesto je třeba přiznat, že evidence sexuálního násilí mužů páchaného na mužích je velmi malá, neboť hegemonická maskulina disponuje velmi mocnými nástroji – zostuzením a umlčením těch, kteří se odváží promluvit. (Jones, 2006:463) Např. Joan Ringelheim říká, že je faktem, že většina mužů během holocaustu nezakusila sexuální násilí, na rozdíl od žen. (Ringelheim, 1998:345)

Jones tedy zdůrazňuje, že jeden z nedůležitějších znaků sexuálního násilí mužů na mužích je genderovaná symbolika, neboť znásilňovaní muži jsou feminizováni, zatímco násilníci potvrzují svým aktem vlastně hegemonní maskulinitu a paradoxně heteronormativitu. Muži, kteří jsou častěji vystaveni sexuálnímu násilí, totiž už byli dávno předtím feminizováni (jako ti, kdo nebojují). (Jones, 2006:459)

Genderovanost násilí navíc hraje roli i v případě etnických konfliktů, neboť podle Zarkova (Zarkov citováno in Jones, 2006:460) nejen dokazuje, že tento konkrétní muž

je méně mužný, ale že celé jeho etnikum je méně hodnotné. Etnickému „Druhému“ je tak prostřednictvím tohoto aktu odebrána maskulinní moc.

2. Tento aspekt pak odpovídá druhému předpokladu, ze kterého podle Tec (Tec, 2003) vycházela antižidovská politika z nacistické perspektivy. Tec konkrétně tvrdí, že židovští muži zbavení moci a ponížení představovali v konečném důsledku úpadek všech Židů. Nacisté totiž napadli samotné jádro hegemonické židovské maskulinity.

2.3.2. Klasifikace Baumel

Baumel používá jinou klasifikaci, která je pro mou práci inspirativnější, neboť je strukturována spíše z pohledu výzkumu. (Baumel, 2002:202)

Pozornost výzkumníků a výzkumnic se podle ní soustředí na 3 tematické okruhy:

A. *Témata, která jsou zdánlivě negenderovaná.* Baumel uvádí příklad jedné ze sabotážních praktik v koncentračním táboře týkající se mužů a žen, kteří třídili oděvy po zabitých, aby mohly být poslány do Německa. Muži volili fyzickou formu odporu (rozpárali kabáty, takže na první pohled vypadaly v pořádku, ale pro toho, kdo si je oblékl, byly nepoužitelné), ženy naopak psychickou formu (vkládaly do kabátů lístky se zprávou, že tento kabát patřil člověku, který zemřel v plynové komoře). Stejně tak s hladem se podle Baumel obě pohlaví vypořádávala odlišně (muži si vykládali o jídle, které budou jíst, až budou osvobozeni, ženy o jídle, které uvaří, až budou na svobodě). Baumel přitom navrhuje dvě možná, navzájem se nevylučující vysvětlení – představy žen takto mohly kopírovat genderová očekávání nebo plnit socializační funkci pro mladé ženy, které neměly příležitost učit se domácím pracím a vaření tak, jako by tomu bylo za normálních okolností.

Zdánlivě negenderovanými tématy mohou být i koncepty viny a nevin, odporu a hrdinství. Na těchto konceptech lze ilustrovat, jak rozdílné hodnotové vzorce mohou být uplatňovány na jednání mužů a žen i jakou roli hraje jazyk, který je derivován z veřejného diskurzu a který ovlivňuje, jak ženy a muži stejný prožitek různě artikulují. V obou případech jde o šíři definice, kterou si k uchopení určitého jevu zvolí jak společnost, tak pozdější badatelé a badatelky, kteří retrospektivně jednání žen a mužů interpretují.

Resistance a hrdinství

Odpor a hrdinství lze charakterizovat různě, od nejužší definice založené na ozbrojené obraně vůči nepříteli, přes různé formy bojkotu ve formě ilegálních hnutí, až ke konstatování, že pro Židy bylo aktem resistance přežití samotné.

Důležitá je definice odporu. Někteří teoretici pracují s velmi úzkou koncepcí odporu, neboť širší zahrnuje i činnosti, které se vázaly k samotnému přežití, nebyly vědomými akty odporu ve smyslu ozbrojeného či ilegálního hnutí. Lenore J. Weitzman chápe jako definující prvek odporu záměr a motivaci aktéra samotného. Někteří historici však argumentují tím, že předchozí interpretace motivace mohou být zkresleny ve světle současnosti a toho, co je v současnosti pokládáno za dobré a přípustné. Weitzman namítá, že každá taková sebeinterpretace je ovlivněna širšími souvislostmi a sociálními definicemi zla, nikoliv tedy jen zpětná interpretace. (Weitzman, 1998:216 – 218)

Problémem, na který tato diskuze naráží, je totiž to, že definujeme-li odpor jinak než na základě toho, jak jej definuje samotný aktér či aktérka, tedy „tradičně“, „mužské“ formy odporu se častěji vejdu do úzké definice odporu než ženské, a to z několika důvodů.

- 1) Ozbrojený odpor je mnohem viditelnější. Naopak záchranné aktivity, jako záchrana dítěte, zahrnují spoustu kroků, které musí proběhnout tiše a tajně.
- 2) Mnoho žen, které se angažovaly v záchranných operacích, nebylo součástí formální organizace. Muži i ženy často označují ženské záchranné aktivity jako soukromý akt, nikoliv hrdinský čin ve stylu národního hrdinství.
- 3) I když byly ženy součástí organizovaného odporu, častěji dostávaly okrajové úkoly.
- 4) V západní i východní Evropě, to co bylo charakterizováno jako ženská aktivita, obzvláště pokud se v ní vyskytlo dítě, bylo často devaluováno. Navíc ženské záchranářky nevyhledávaly publicitu.
- 5) Oficiální verze odporu v sobě nese mužskou perspektivu, často je spojena se zbraněmi a armádou. (Ibid)

Na druhou stranu, sami aktéři či aktérky nemusí nutně své jednání charakterizovat jako „odpor“ či dokonce „hrdinství“, protože nenachází pro takovou definici odporu ve veřejném diskurzu. Např. pokud společnost chápe jako hrdinství to, že někdo položí vlastní život, aby vyhodil do povětří most, po kterém jsou přepravovány zbraně německým vojákům, těžko bude stejnou optikou poměřovat svoje jednání žena, která dělá vše pro záchranu dítěte. Další dimenzí celého problému, na kterou upozorňuje Jill

Stephenson (Stephenson 2001:507), je otázka morálky různých akcí odporu, které ve finále vedly k velkým represím vůči obyvatelstvu, neboť Němci uplatňovali pravidlo „kolektivní zodpovědnosti“. Lze pak poměřovat efekt takového činu resistance s počtem životů, které kvůli němu byly zmařeny? Z tohoto pohledu by pak došlo k úplné redefinici konceptů odporu a hrdinství.

Další důležitou formu odporu, kterou v sobě tradiční definice v žádném případě nezahrnují, popisuje Nthabiseng Motsemme. (Motsemme, 2004) Motsemme velmi podrobně analyzuje funkci „mlčení“ v artikulaci určité (v tomto případě ženské) zkušenosti. K tomuto článku se ještě v průběhu textu vrátím, teď se chci zaměřit na funkci „strategického mlčení“. Podle ní totiž existuje mlčení, které vzniká z neschopnosti mluvit o násilné minulosti, a mlčení, které pramení z neochoty o něčem hovořit, aby člověk uchránil ostatní. V tomto smyslu může být mlčení formou odporu vůči mocným, kteří měli v minulosti jako jediní právo interpretovat nejen to, co bylo vysloveno, ale i mlčení ostatních. (Motsemme, 2004:917) Podle Motsemme komplexní vztahy mezi mlčením a tajemstvím často obsahují ženské formy odporu, konkrétně snahu ochránit ty, které mají rády. Mlčení v této formě nutně nemusí být ignorováním problémů, ale naopak jejich rozpoznáním a aktivním rozhodnutím o tom, jak problémům čelit. Mlčení je totiž způsob, který bezmocní mohou využít ke kritice systému (mlčení ve formě vtipů, pověstí, drbů, písní atd.). (Motsemme, 2004:998)

Odpor je tak nutno vnímat nikoliv jako kontinuální a celistvou akci (aktivitu), ale je třeba přiznat, že může být fragmentovaná, diskontinuální, necelistvá. To, že ženy do jisté míry participují a chovají se vůči systému konformně, neznamená, že nepoužívají zároveň některé nástroje odporu vůči systému. Jinými slovy, ženy nám ukazují, jak se některé domény a instituce, které jsou zamýšleny jako výhradní nástroje moci, jež se vůči těmto ženám chová opresivně, rovněž stávají živými složkami ženského odporu vůči samotné moci. Ukazuje to, jak ambivalentní charakter instituce mohou mít, neboť ženy se mohou tvářit, jakože kolaborují se systémem, subverzivně však jeho nástrojů využívají ve svůj prospěch a proti systému samotnému. (Motsemme, 2004:998) Ženy takto utvářejí v komunitách prostředí soudržnosti, podpory a zázemí, což jsou nutné složky pro jakoukoliv akci namířenou proti moci. Ambivalence tohoto úsilí spočívá v tom, že zatímco ženy takto podporují liberalizaci komunit a etnik, musí do jisté míry

„obětovat“ liberalizaci vlastní. Ženská emancipace jde často proti tradicím a normám skupin, které jsou tak důležité pro stabilitu skupin. (Motsemme, 2004:920 – 922)⁹

Celá tato diskuse se nakonec točí okolo určitého stupně moci, který si člověk, jenž něčemu odporuje, udrží.

Vina / Nevina

Hannah Arendtová připouštěla, „jak těžké je vymezit hranice „viny“. Za nesporný fakt považovala princip, že neexistuje „kolektivní vina a nevina“, neboť „tyto pojmy mají smysl, jen pokud se vztahují k jednotlivcům“. Jakmile však tento princip uznáme, není nic těžšího než rozmotat různé podoby viny a odpovědnosti.“ (Traverso, 2006:72)

Až do 70. let nebyly ženy ve větší míře obviňovány z kolaborace s nacistickým systémem. Ženy nebyly totiž chápány jako aktivní historické aktérky, ale spíše jako oběti válečných událostí, jejich role strážkyní rodinného krbu, které poskytovaly oporu a podporu nacistickým mužům, byla velmi podceňována. (Sokolová, 2003-2004:126)

Zároveň, jak upozorňuje Mushaben (Mushaben, 2004:157), ani ty ženy, které participovaly velmi viditelně a jednoznačně, nebyly v rámci Norimberských procesů potrestány – např. Gertrud Scholtz-Klink, která byla hlavou všech ženských organizací v nacistickém Německu, neboť její jednání nezapadalo do genderových schémat tehdejší společnosti. Neoficiální první ženou Německa byla Magda Goebbels, manželka ministra propagandy. Ani Goebbels však není pamatována pro svůj politický vliv či aktivitu, ale spíše pro poslední čin, kterým vytvořila obraz německé hrdinské matky – koncem války otrávil nejdříve svých šest dětí, pak teprve sebe. Magda Goebbels

---

⁹ Rose Weitz (Weitz, 2001) ve svém článku *Women and their hair. Seeking Power through Resistance and Accommodation* prozkoumává, jak ženy používají své tělo jako politický nástroj a jaké jsou limity jednoznačného definování konceptů vzdoru a přizpůsobení se. Podle Weitz je moc vždy vztahová a relativní, neboť se jedná o schopnost dosáhnout požadovaných cílů prostřednictvím kontroly nad druhými. Následně pak předkládá tezi, že odpor a přizpůsobení se nemusí být nutně kontradiktorické strategie, každá totiž obsahuje prvky té druhé. V rámci svého výzkumu definovala dvě strategie, pomocí kterých se ženy snaží udržet moc. 1. Prostřednictvím tradičních strategií. Tradiční představa ženství je spjata s atraktivitou, která je do jisté míry ovlivněna vlasy a účesem. Správný účes, barva vlasů (blond), délka (dlouhé) apod. může ženám dát určitou moc jak v intimních, tak pracovních vztazích. Takové získání moci je ovšem značně nejisté a pohybuje se pouze na osobní úrovni, neboť sice do jisté míry vzdoruje tradičnímu chápání feminity jako bezmocné, ale nepodkopává ideologii ženské podřízenosti jako takovou. 2. Prostřednictvím netradičních strategií. Ženy mohou účesy, které nejsou v daném okamžiku a místě považovány za atraktivní. Tyto strategie jsou výzvou pro tradiční chápání feminity, ale obsahují i prvky přizpůsobení se. Ženy totiž stále využívají svých těl jako politických nástrojů, čímž je konstruují jako centrálních charakteristikou ženské identity.

přítom svým činem odkazovala k „budoucí Holocaustové paměti“, neboť chtěla děti ušetřit persekuce, které by v poválečném světě kvůli svému původu (rodině) musely čelit. Goebbels vlastně paradoxně podstoupila stejnou volbu jako tisíce židovských matek, které doprovázely své děti až do náruči smrti. (Mushaben, 2004:158)

Mushaben dále popisuje životní osud Traudl Junge – jediná ze tří Hitlerových osobních sekretářek, která byla velmi blízko mocenského centra. Přesto jí trvalo několik desítek let, než se vyrovnala s minulostí natolik, aby vyjádřila pocity viny. Podle Mushaben její „slepotu“ k utrpení a genocidě má jádro právě v jejím pohlaví. Jakožto žena byla totiž v 30. a 40. letech socializována tak, aby ignorovala „mužský svět“ války a politiky. Navíc byla fyzicky izolována od dennodenních hrůz války, odkázána na informace od držitelů moci. Junge se vlastně dostala pod povrch věci až v 60. letech, kdy ji akce radikálních mladých politických aktivistek nepřímou přinutily reflektovat vlastní jednání. (Mushaben, 2004:162-163) To však nijak nesnižuje její roli a spoluvinu v šíření nacistické ideologie.

Celá diskuse je samozřejmě mnohem komplikovanější, určit míru, kterou se ženy podílely na šíření nacistické ideologie, je nesmírně obtížné a neexistuje na toto téma konsensus ani mezi feministicky orientovanými historičkami. Důležité věci, které z této diskuze vyplynuly, jsou dvě: 1. ženy jsou aktivní historické subjekty i co se viny a trestu týče, 2. neexistuje nic takového jako „německá žena“, tato kategorie je nesmírně fragmentovaná.

B. *Témata kolektivního vědomí tradičně připisovaného ženám.* Sem Baumel (Baumel 2002:203) přiřazuje specificky ženská témata – těhotenství, porod a mateřství, přičemž varuje před genderově stereotypním uvažováním výzkumnice a výzkumníků (takové, které vede výzkumnice a výzkumníky k tomu, aby se soustředili pouze na mateřské instinkty a mateřskou lásku). Podle ní je nutno tematizovat i eticky citlivé otázky a chování vymykající se genderovým očekáváním (např. již zmíněné „monstrózní“ matky).

„Ženská holocaustová literatura často připomíná vzájemné působení mezi ženskou atraktivitou, tradičním ženským kráslením a systémem, ve kterém přežití často záleželo na **vzhledu**.“ (Heineman, 1986:34, Bondy, 1998) Důraz na ženský vzhled má podle Heineman dvojí kořeny. Jednak vzhled často v koncentračních táborech určoval, zda

člověk přežije či nikoliv, a jednak ženství bývá také tradičně spojováno s krásou. (Heineman, 1986:34) Některé holocaustové autobiografie žen tematizují ztrátu vlasů jako symbolu „ženství“.

Dalším specificky ženským tématem je **menstruace** a její ztráta v prostředí koncentračních táborů, která byla pro ženy hrozbou doživotní neplodnosti. (Heineman, 1986:19) Ruth Bondy přitom tvrdí, že pro většinu žen to bylo vysvobození, neboť nebyly k dispozici žádné sanitární potřeby. Pozastavení menstruace ale znemožnilo s jistotou a včas rozpoznat těhotenství žen. (Bondy, 1998:314)

Mateřství a život, který matka dává, byly symboly nejen přežití a odporu „židovské“ populace jako celku, jak jsem zmínila výše, ale také součástí individuálních strategií přežití. „Únik obětí“ do imaginárního světa často provázely obrazy matek. Tyto vzpomínky pomáhaly vzkřísit bezstarostnou minulost a umístit existenci „obětí“ v čase, byly výzvou pro totální ovládnutí lidského vědomí extrémními podmínkami. (Heineman, 1986:24)

Nutno říci, že teoretici a teoretičky nejsou jednotní v názoru na přílišnou tematizaci specificky ženských zkušeností (znásilnění, mateřství, pečovatelsví, ukotvenost ve vztazích). Zdůrazňování těchto jevů bývá kritizováno za esencialismus, který může dále produkovat stereotypy a udržovat studia „žen a holocaustu“ na okraji zájmu. Horowitz varuje před re-marginalizací (viktimizací) žen. (Horowitz citováno in Andrews, 2003:17) Např. fotografie mučených a sexuálně zneužitých žen v období holocaustu jsou stále objektifikacemi ženského těla, ať jsou použity k jakémukoliv účelu.

C. Ženy, jež se pohybují na spíše mužském území. Muži častěji zastávali vedoucí funkce i v prostředí koncentračních táborů. (Horowitz, 2000:170). Baumel upozorňuje na to, že některé ženy byly aktivními aktérkami – stály v čele formálních či neformálních uskupeních v židovských komunitách i v předválečném období. (Baumel, 2002:204)¹⁰

---

¹⁰ Příkladem jsou Marie Schmolka, Irma Polak a Hannah Steiner, které stály v čele skupiny žen, jež převzala v Československu zodpovědnost za záležitosti uprchlíků. Podobnou skupinu vedla v Bratislavě Gisi Fleischman. (Bauer, 1998)

2.3.3. Rodina, genderové role a stereotypy

Je velmi obtížné v krátkosti popsat společnost, genderové role a stereotypy existující před válkou a ještě obtížnější prozkoumat důsledky tohoto uspořádání na holocaustovou zkušenost mužů a žen. Pokusím se tedy pouze shrnout základní poznatky k tomuto tématu, jak jsou tematizovány v odborných pracech napříč různými vědními disciplínami a doplnit tak předchozí kapitoly o některé z důležitých charakteristik předválečného statusu, které jsou často v odborných textech chápány jako proměnné mající vliv na holocaustovou zkušenost a její interpretaci konkrétními skupinami lidí.

Rodina, proměny rodinných vztahů a genderových rolí

Je prakticky nemožné hovořit o „typické“ rodině střední Evropy, protože rodinné vzorce Židů a ne-Židů i rodinné vzorce uvnitř samotné židovské „komunity“ se dramaticky lišily v závislosti na třídě a kulturním a sociopolitickém prostoru, ve kterém rodina žila. (Hyman, 1998:26) Bylo by to podobné, jako bychom chtěli hovořit o „typické“ nežidovské rodině dnešní doby. Proto zmíním jen velmi stručně pár rozdílů v rodinném uspořádání s důrazem na konsekvence, které to mělo pro genderové role.¹¹ Hyman (Hyman, 1998:27) upozorňuje na to, že v Praze a Vídni existovala velká populace středostavovských židovských rodin. (Hyman, 1998:27) Středostavovské ženy často „pomáhaly“ v rodinných podnicích, ale pouze neformálně. V Československu tvořili židovskou rodinu nejčastěji muž jako živitel a žena, jakkoliv vzdělaná či vyučená za svobodna, jakmile se vdala, pracovala maximálně v rodinném businessu. (Bondy, 1998:310) Vyloučení žen ze světa businessu, vyššího vzdělání a politiky vedlo k tomu, že ženy měly na jedné straně méně příležitostí k asimilaci ve veřejném prostoru, nicméně častěji byly vázány v lokálních sociálních sítích, což jim poskytovalo jiný úhel pohledu na předválečné a válečné události. Kaplan na základě vlastního studia memoárů a z rozhovorů se středostavovskými židovskými ženami tvrdí, že ztráta přátel a vůbec celkový úpadek sociálního života zpočátku postihl více ženy než muže. Ženy totiž byly integrovány do komunity, ve které žily, prostřednictvím různých sociálních sítí.

---

¹¹ Multinárodnostní charakter Československa se velmi výrazně projevuje v memoárech, které jsem studovala, přičemž autorky o tom nehovoří příliš otevřeně, ale právě v souvislosti, jak s širšími rodinnými vztahy, tak se vztahy nerodinnými, ale lokálními (v obojím případě jde o židovské i nežidovské „druhé“).

(Kaplan, 1998:40) Muži sice začínali pociťovat drobné obtíže v práci, ale nebyl to pro ně dostatečně silný podnět, aby jim umožnil alespoň částečně předvídat události. Byli totiž přivyklí soutěživosti a přítomnosti určitého stupně konfliktu ve svém životě. (Kaplan, 1998:41) Tím, že byly ženy více vázány v lokálních vztazích, citlivěji reagovaly na drobné změny, zatímco muži se spoléhali na média a oficiální prohlášení. (Kaplan, 1998:45) Oproti tomu např. v Polsku byli židovští muži posíláni do židovských škol, zatímco ženy do polských. Za války tedy ženy mluvily plynule polsky (na rozdíl od mužů), znaly křesťanské tradice a zvyky, měly tedy více možností zatajit svůj židovský původ. (Hyman, 1998:28)

Klasická středostavovská židovská rodina měla pouze dvě děti, neboť méně dětí v rodině umožňovalo ženám více se věnovat charitě, zakládat ženské organizace, které udržovaly židovský komunální život. To byl opět problém v Polsku, neboť křesťanské středostavovské rodiny byla mnohem početnější, rodina pouze se dvěma dětmi byla tedy automaticky podezřelá. (Hyman, 1998:29)

Oproti tomu ve východní Evropě byla dominantním kulturním ideálem žena silná, schopná, pracující, spíše než držitelka rodinného krbu. Více žen ze středních a vyšších vrstev participovalo ve veřejné sféře než v případě západní a střední Evropy. Alespoň do první světové války. (Hyman, 1998:32)

Specifickou situaci v Československu popisuje Bondy. Během dvou a půlletého období před tím, než byli posláni do ghetta, koncentračního či pracovního tábora¹², zakusili muži a ženy krizi, ale z různých důvodů. Muži čelili ztrátě zaměstnání a s tím spojeném poklesu statusu, ženy se musely vyrovnat s větším objemem i rozsahem práce. (Bondy, 1998:311) „Mnoho žen se zaškolovalo ve více pracech najednou“. Ženy se zdály více přizpůsobivé a adaptabilní než muži (v práci). (Kaplan, 1998:41) Ženy čekaly nové role živitele rodiny, ochránce rodinného života i businessu. Židé totiž z počátku předpokládali, že nacisté ženám neublíží. Proto ženy pociťovaly (a muži si mysleli totéž) více svobody, asertivně přijaly více rolí ve veřejné sféře než dříve. (Kaplan, 1998:44) Docházelo ke značné redefinici genderových rolí za účelem přežití. Nicméně nešlo o převrácení genderových rolí, neboť přestože ženám přibyly pracovní povinnosti

---

¹² Deportace v Československu začaly probíhat až na podzim roku 1941. (Rothkirchenová, 1991)

ve veřejné sféře, zůstala jim na bedrech i zodpovědnost za rodinu a domácnost. (Weitzman, Ofer, 1998) Přestože došlo k přeměně rolí, ženy si i v nových rolích zachovaly tradiční sebepercepci. (Cohen, 2006:279)¹³ Práce v nových oblastech, které byly ženám přiděleny, způsobila, že hodně žen získalo do jisté míry sebevědomí, vztahy mezi páry se stávaly rovnocennější. Přeplněnost ghett navíc radikálně změnila koncept prostoru, což v mnohých rodinách vytvořilo napětí a proměnilo mezilidské vztahy. Rodiče byli nuceni sdílet prostor s dětmi, čímž došlo k naprosté ztrátě soukromí. (Cohen, 2006) Spousta vztahů se ale rozpadla, některé nové vznikly. (Bondy, 1998:321) K záměně rolí došlo i mezi starými a mladými, respektive rodiči a dětmi.

Co se života v táborech a ghettech týče, opět existovala obrovská variabilita situací a možností. Např. v Terezíně¹⁴ byli umístěni také prominenti, kteří žili lépe než ostatní osazenstvo tábora, měli nárok na samostatnou místnost, nebyli přidělováni na práci atd. Ženy se do prominentní pozice dostaly pouze na základě příbuzenských vztahů s muži – manželky, dcery, tchýně. (Bondy, 1998:314) Někteří židovští muži projevovali svoji převahu nad ženami, co se týče adaptability na táborové podmínky. Nicméně většině mužů ženy pobyt ulehčovaly – připravovaly dodatečné jídlo, spravovaly roztrhané oblečení, praly a snažily se bojovat proti blechám a vším. Všechny ženské memoáry a vzpomínky popisují boj proti špíně a hmyzu. (Bondy, 1998:318) Sybil Milton tyto činnosti chápe jako specifickou formu přežití, která sloužila jako „praktická terapie“ a která ženám dovolila udržet si částečnou kontrolu nad vlastním prostorem, vztahy a prostředím, tudíž nad vlastním životem. (Milton, 1993:227)

Heineman upozorňuje na to, že genderové rozdíly a stereotypy, které fungovaly před válkou, do značné míry určují rozdílnou zkušenost a vnímání holocaustu u žen a mužů. Ženy, kterým v křesťanské i v židovské kultuře tradičně byla připsána péče o děti, domácnost a celou rodinu, neměly takový přístup **ke vzdělání a k profesím** jako muži.

---

¹³ Zkoumání rodinných vztahů a záměn rolí v extrémních podmínkách je přitom velmi důležité, neboť poodhaluje arbitrnost a zastupitelnost některých rolí. Po válce bylo třeba zvláštní rétoriky směrem k ženám, která odvrátila radikální zpochybnění genderové dělby práce a dopomohla k udržení genderového řádu. Přestože válka nabídla ženám nové možnosti, tyto možnosti byly spjaty s možnostmi mužů, což znamená, že po válce byl ve veřejném diskurzu oslavován návrat k tradiční feminitě, ekonomické, politické a ideologické sféry byly opět vyhrazeny maskulinitě. (Noakes, 2001:664) Návratu ke starému uspořádání společnosti také napomohl poválečný baby boom. Např. v Československu v roce 1946 index plodnosti dosahoval 3,4 dětí na ženu. (Sullerotová, 1998)

¹⁴ Terezínem prošla v letech 1941-1945 téměř polovina (necelých 40 000 osob) všech Židů z protektorátu Čechy a Morava. (Rothkirchenová, 1991)

Na jedné straně se tímto ženám v koncentračních táborech snižovala šance přežití (např. medicínské vzdělání často ušetřilo lidem život, neboť jejich schopnosti byly v táborech potřebné (Heineman, 1986:14), korelaci mezi vzděláním a šancí na přežití uvádí i Evans (Evans, 2001:329). Na stranu druhou lze postavit tezi Tec: „čím více jsou oběti uvyklé **vztahům spolupráce a vzájemné péče**, tím větší šance mají adaptovat se na měnící se podmínky“. (Tec, 2003a:352) Tec zdůrazňuje, že přežití bylo za 2. světové války do značné míry postaveno právě na vzájemné pomoci a spolupráci s ostatními. Lidé si např. v koncentračních táborech vytvářeli neformální skupiny – jakési náhradní rodiny. (Tec 2003a:351) Výhodu tedy podle ní měly nejen ženy, ale i mladí lidé, kteří se před válkou angažovali v různých politických hnutích, neboť ta také předpokládala zběhlost ve vztazích založených na spolupráci. (Tec, 2003a:350)

Tec také poukazuje na souvislost mezi **třídním postavením** „obětí“ před válkou a jejich schopností vytvořit si strategie nutné pro přežití během války. Podle ní, čím více privilegované postavení lidé před válkou zastávali, čím více byli integrováni do společnosti, tím spíše se během války podřídili donucovací moci a útlaku. (Tec, 2003a:351) Vzhledem k tomu, že identita muže byla (a je) spjata s prací a sociálním postavením více než identita ženy, muži z vyšších vrstev společnosti byli méně schopni se vyrovnat s novými podmínkami. (Tec, 2003a:347) Tato nevýhoda mužů z vyšších vrstev byla ještě znásobena, pokud vezmeme v úvahu nižší fyzickou sílu těchto mužů a pro ně naprostou novost zkušenosti deprivace. Nacisty tak bylo nabouráno samotné jádro maskulinity – schopnost uživit a ochránit rodinu. (Tec, 2003a:346) Naopak pro většinu žen bylo podstatou jejich identity pravděpodobně mateřství a manželství.¹⁵ (Tec 2003a:349) Nacisté na ženy takto útočili prostřednictvím narozených i nenarozených dětí (Tec, 2003a:349). Matky byly podle Heineman nejohroženější skupinou žen. (Heineman, 1986:22) Mateřství je často vykresleno jako zdroj větší zranitelnosti a utrpení i v samotných autobiografických textech. (Heineman 1986:25) Ženy byly také častěji vystaveny sexuálnímu obtěžování, útlaku a násilí (verbálnímu i neverbálnímu). Podle Cohen (Cohen, 2006), která zkoumala podmínky v Kovno ghettu, pak bylo třídní

---

¹⁵ Respektive společnost na základě norem, kulturních vzorců a genderových rolí připsala ženám „mateřství“ jako podstatu jejich identity, což ve skutečnosti nemusí nic vypovídat o tom, kolik žen tento vzorec přijalo a do jaké míry se s ním ztotožnilo. Matky byly oslavovány i po válce společně s obrazy bojujících mužů, přičemž matky byly dominantními symboly žen ve válce vůbec. To způsobilo, že ostatní reprezentace a válečné vzpomínky žen byly marginalizovány společně s ještě více problematickými obrazy pracujících žen. (Noakes, 2001:667)

rozvrstvení v průběhu války závislé méně na předválečném statusu, ale spíše na faktorech spojených s přežitím v nových podmínkách. Ti, kdo měli moc, mohli sexuálně manipulovat ženy výměnou za ochranu či jídlo. Heineman poznamenává, že existovaly vzájemné vazby mezi sexem, dominancí a jídlem. (Heineman, 1986:16) Hovoří v této souvislosti o fenoménu prostituce. Nicméně prostituce není podle mého názoru vhodný termín pro sexuální vztahy v extrémních podmínkách. Sex byl neustále přítomný prvek v amorální mocenské dynamice ghetta jako směnná komodita, fungoval ve vztazích – pán / otrok, dominance / submisivita. „Pro některé byla sexualita cestou k přežití.“ (Cohen, 2006:278) Podobně některé knihy publikované v poválečné éře v USA napovídají, že Terezín byl místem, kde se uvolnily sexuální mravy. Nicméně Ruth Bondy tvrdí, že sexuální apetit byl v prostředí tábora značně omezen, neboť téměř neexistovalo soukromí. Jinou situaci ovšem podle ní mohli zakoušet muži v privilegovaných pozicích (kuchaři, pekaři, řezníci), kteří mohli sex směnit za jídlo. Prostitutek v táboře nikdy nebylo potřeba, sex a jídlo byli komoditami, které byly často směňovány. (Bondy, 1998:320, Milton, 1993) Vera Laska hovoří o identických sexuálních vztazích (založených na mocenském postavení) v mužských táborech, přičemž v nich figurovali homosexuálové. Homosexualita byla totiž postavena v Německu mimo zákon, homosexuálové v koncentračních táborech byli označeni růžovým trojúhelníkem, tudíž viditelní. Oproti tomu lesbismus nebyl postaven mimo zákon, zůstal i v prostředí táborů „neviditelným“. (Laska, 1993)

Např. Ruth Bondy uvádí, že lesbické vztahy byly velmi vzácné, ovšem sama přiznává, že ona i většina mladých děvčat byly vychovávány velmi konzervativně a vlastně ani netušily, co slovo „lesba“ znamená. (Bondy, 1998:320) Ženská přátelství jsou v prostředí koncentračních táborů od lesbických vztahů někdy velmi obtížně rozlišitelná, paralelu bych viděla v konceptu Smith-Rosenberg (Smith-Rosenberg, 1996) či Rupp (Rupp, 2001), které vidí hetero – homo sexualitu jako kontinuum, na němž lze identifikovat veškeré vztahy.¹⁶

---

¹⁶ V jednom z mnou analyzovaných memoárů autorka věnovala celou kapitolu své přítelkyni, se kterou se seznámila v době, kdy se jí ostatní dívky jejího věku stranily. Přátelství dvou mladých dívek popisuje velmi romanticky: „*Cesta vlakem zpět k domovu vedla Fialčinou krajinou. Už jsem ji v duchu jinak v duchu ani neoslovovala. Myšlenky na ni byly intenzivní a bolestné. Někdy jsem měla pocit, že ji dobře znám a vím, co mohu od ní očekávat, jindy jsem viděla za fialovými očima až na dně propastné tůně beznaděj. Večer jsem někdy přímo cítila teplo její ruky pod peřinou. Často hrála roli v mém denním snění. (...) Růžová obálka se zlatou ořízkou a*

Pohlaví, strategie přežití a jejich úspěšnost

Byly ženy v koncentračních táborech odolnější? Věra Sokolová v rozhovoru pro ta-gita říká: „... Co se týče strategií přežití, přeživší ženy ve svých vzpomínkách indikují, že byly velmi odolné vůči pasivitě a odevzdanosti. Málokterá z nich to však hodnotí srovnáním s muži. To jsou až následné interpretace těchto memoárů, jež vyprávění přeživších žen a mužů porovnávají. Různé studie tedy poukazují na to, že dojem větší ženské odolnosti může být dán strukturou vyprávění spíše než skutečným životem.“ (Sokolová, 2007) Otázku odolnosti bych ponechala stranou a raději se budu soustředit na samotné strategie přežití, které mohly být u žen a mužů opravdu rozdílné, či mohly být alespoň zpětně rozdílně ženami a muži konstruovány tak, aby zapadly do celkové konstrukce vlastní „válečné identity“. Lenore J. Weitzman (Weitzman, 1998) zkoumala, jaké charakteristiky a schopnosti umožnily lidem v polském varšavském židovském ghettu překročit jeho hranice a přežít v okolním světě. Podle ní byly nakonec nejdůležitější štěstí a náhoda, nicméně určité genderově podmíněné okolnosti hrály značnou roli. Muži častěji než ženy (71 % ku 44 %) překročili hranice sami bez pomoci druhých. (Weitzman, 1998:196) Jedno z možných vysvětlení tohoto jevu je, že ženy jsou zvyklé užívat jiného slovníku k interpretaci svého chování, což znamená, že muži častěji říkají, že jednali nezávisle, zatímco ženy častěji přiznají, že jim někdo pomohl. Každopádně je více důvodů věřit, že tyto výpovědi korespondují se skutečností, protože odpovídají pozdějším rozdílům mezi muži a ženami, kteří se rozhodli žít mimo ghetto. (Weitzman, 1998:196)

Další důležitou otázkou je, nakolik bylo jednodušší probít se sám a nakolik ve vztahu a s pomocí ostatních. (Weitzman, 1998:196) Podle Weitzman je jednodušší žít v kontaktu s dalšími lidmi, kteří nastavují člověku „zrcadlo“, opírá se přitom o Cooleyho teorii „self looking glass“. Cooley tvrdí, že naše percepce sama sebe odpovídá tomu, jak nás vnímají ostatní. Když nás ostatní vnímají jako silné osobnosti, posiluje to „naši sílu“. Možnost stáhnout se do „zákulisí“ nám navíc umožňuje relaxovat a nabrat energii na další výstup. Bez zákulisí a tedy někoho, na koho se můžeme spolehnout, jsme stále pod velkým tlakem. (Weitzman, 1998:200)

úhledně napsanou adresou byla opřena o kalamář na malém psacím stolku. (...) Rozechvěle jsem roztrhla obálku a čekala ortel. (...) Fialka jasně vyjádřila přání, abychom se v těžkých dobách staly přítelkyněmi a pomáhaly si vzájemně těžké časy přežít.“ (Friesová, 1997:54)

Weitzman dále tvrdí, že za hranicemi ghetta častěji přežili mladší a svobodní lidé a také častěji ženy než muži. Muži totiž byli snadněji identifikovatelní (neboť měli obřízku), navíc vědomi si této své obtížné situace, jednali jinak než ženy a byli skutečně častěji odhaleni. (Weitzman, 1998:201) Sebejistota a přesvědčení člověka o vlastní identitě (jejíž imaginárnost) nemůže být snadno odhalena) totiž často přebije kontradiktorní informace. Ženy byly také lépe asimilovány do polské společnosti (znalost jazyka, zvyků atd.) a byly jim tradičně přisouzeny jiné role, které vyžadovaly jiné schopnosti a dovednosti, do kterých byly ženy socializovány (či jim byly vrozeny, to v tomto kontextu není důležité). Ženy byly citlivější k pocitům a reakcím druhých, dokázaly odhalit drobné nuance v chování. To jim umožnilo přizpůsobit své jednání tak, aby se vyvarovaly pochybností okolí. (Weitzman, 1998:203)

2.5. Epistemologické implikace zkoumání autobiografických textů

2.5.1. Definice autobiografie?

Samotný výzkum je založen na analýze knižně vydaných, česky napsaných či samotnými autorkami přeložených, autobiografických textů žen a mužů zahrnujících období holocaustu. Záměrně volím termín „autobiografický text“, neboť pod něj lze shrnout více literárních forem, předně „autobiografii“ a „deník“. Autobiografii lze charakterizovat jako „vyprávění příběhu, jehož prostřednictvím osoba sděluje, co je či bylo důležité v jejím vývoji, přičemž příběh směřuje k rozuzlení“, má lineární charakter. (Reinharz, 1992:130)

Havlín (Havlín, 1997) chápe deník jako „každodenní záznamy, ve kterých pisatel zaznamenává události toho kterého dne.“ Rozlišení deníku a autobiografie je dle něj ale značně nepřesné. „Píše-li někdo deník, zaznamenává především události, které se z jeho pohledu dějí teď. Při autobiografii naopak zaznamenává především události, které byly tehdy.“ (Ibid) Nicméně

„deník je vlastně také souhrnem, souhrnem jednoho dne života, respektive událostí, které předcházely záznamu do deníku (svým způsobem je deníkový záznam souhrnem všech dosavadních záznamů, protože je předpokládá a navazuje na ně). Naopak, i autobiografie je průběžný záznam: psaní autobiografie probíhá v nějakém čase, a někdy dost dlouhém, během kterého se dějí věci, které autor nakonec do své biografie rovněž zahrne.“ (Ibid)

Rozlišení mezi těmito dvěma literárními formami je podstatné z hlediska „autenticity“ textů, neboť ta závisí na spolehlivosti autorových vzpomínek – paměti. „Paměti [přeživších holocaust] psané v 45. či 50. roce budou spíše založeny na “živých“ a “přesných“ vzpomínkách než ty, které byly napsány až v letech 70. či 80.“ (Heineman, 1986:130) Bernard-Donalds a Glejzer (Bernard-Donalds; Glejzer, 2000) v této souvislosti hovoří o tom, že ne všechny vzpomínky v autobiografických textech jsou skutečně autorovy/autorčiny, autobiografie totiž mohou zahrnovat i cizí výpovědi, které byly v prodlevě mezi událostmi a kompilací textu autorovi/autorce přístupné. Např. Popkin ve svém článku *Holocaust Memories, Historian`s Memoirs* ukazuje, jak je historie holocaustové paměti v memoárech samotných historiků ovlivněna nejen jejich historickým vzděláním, ale celkovou politikou paměti, diskuzemi kolem holocaustu a napsaných memoárů. (Popkin, 2003)

2.5.2. Fikce či realita?

Keller se ve svém výzkumu soustředila na to, jak se Němci a Němky, kteří osobně zažili druhou světovou válku, vyrovnávají se svou minulostí, jak ospravedlňují své chování a jak své tehdejší skutky a jednání integrují do současné identity, neboli jak vyjednávají svoji identitu na pozadí tehdejších událostí. Přemítání o a finální přijetí vlastní identity je totiž pro staré lidi podstatným základem vlastní integrity. Autorka dochází k závěru, že rétorika, která vznikla na podporu nacistického režimu a k jeho legitimizaci, je dodneška tabu. Nacisté ji totiž nejen vytvořili, oni také okupovali celý diskurz a nechali tak jen velmi málo prostoru k artikulaci odlišných zkušeností. Pro lidi, kteří vyrůstali a dospívali v nacistické éře, může být i v dnešním demokraticko politickém kontextu velmi obtížné uchopit a zformulovat vlastní minulost, neboť mají k dispozici jen tehdejší terminologii. (Keller 1997:383-384) Produkci paměti ovlivňují nejen diskurzy, které byly člověku přístupné v mezidobí mezi „vytvořením samotné zkušenosti“ a jejím „převyprávěním“, ale i ty diskurzy, které dříve určovaly hranice sdělitelnosti a způsobů interpretace.

Summerfield (Summerfield citováno in Noakes, 2001:670) zdůrazňuje, jak je důležité analyzovat diskurzy právě v rámci ženské historie. „Ženské zkušenosti jsou formovány diskurzem nejméně dvěma způsoby: Jednak diskurzy, které v současném diskurzu

feminity nastavují parametry toho, co je to vlastně zkušenost, ale také těmi diskurzy, které poskytují samotný jazyk, kterým zkušenost může být vyjádřena.“¹⁷

Podle Mushaben (Mushaben, 2004:150) každá generace, stejně jako každá skupina – pohlaví, rasa, třída – čelí jiným dilematům, které jsou závislé na změně konceptů: národa, univerzálních lidských práv, globalizace atd. Stejně jako se mění politické uspořádání, proměnou procházejí i hodnotové vzorce a konstrukty, metodologie a typy analýzy společností v rámci konkrétních historických událostí.

Vyprávění jakožto záznam vlastních zkušeností není tedy prostým záznamem skutečnosti, popisem reality či výpovědí jakési „pravdy“ o událostech. (Naples 2003:43) Paměťové procesy jsou založeny na selekci částí reality, „rozhodnutí“ o tom, co bude sděleno či zaznamenáno a co naopak vynecháno, neboť je to příliš bolestivé či vzdálené autorovu/autorčinu vidění světa. (Heineman, 1986:121) bell hooks popisuje momenty, kdy vzpomínala na některé události z dětství ve společnosti sourozenců. Ukázalo se, že se shodli na hlavních bodech událostí, ale v detailech se jejich vzpomínky rozcházely. „Tato skutečnost mě přivedla k uvědomění si limitů autobiografie jakožto velmi osobního vyprávění – jedinečného popisu událostí, nikoliv toho, jak se skutečně staly, ale jak si je pamatujeme a jak je vlastně následně tímto způsobem utváříme.“ (hooks, 1991:1038)

„Prožitek ovšem není vždy stejný a vede k různým formám chápání: ač je ve všech ohledech extrémní, zůstává částečný a omezený. Žádný přeživší nikdy nemohl pouze na základě vlastní zkušenosti dospět ke globálnímu vnímání nacistického systému koncentračních táborů. (...) pohled nacistického vězně neodpovídá pohledu vězně židovského. Osobní vzpomínky jsou nevyhnutelně přefiltrovány přes vnímavost, mentalitu, způsob myšlení či interpretační a úsudkové kategorie, které se mohou značně lišit nebo mohou vznikat ve velmi odlišných kulturních a politických souvislostech, jejichž vliv nelze podceňovat. (...) Kolik životních drah, tolik cest paměti.“ (Traverso, 2006:16-17)

Fikce a realita se tedy podle v autobiografii do jisté míry prolínají, přesnost a fakticita nejsou charakteristiky, v jejichž rámci by autobiografie měla být posuzována. Holocaustové vzpomínky jsou často ovlivněny tím, v jaké situaci se autor či autorka nachází v okamžiku jejich vyprávění, minulost je vlastně takto zpětně re-konstruována.

---

¹⁷ K tomuto se později ještě vrátím v souvislosti s významy, kterých může nabývat „mlčení“ v rámci diskurzu.

(Heineman 1986:39) Vedle rozlišení „reality“ a „interpretace reality autorem autobiografického textu“ existuje ještě jedna důležitá rovina, a to „interpretace autobiografického textu čtenářem“. V tomto pojetí je již vlastně ani autor není „vlastníkem textu“, ale svým vlastním čtenářem. „Neuvědomila jsem si, že vytahováním vlastních vzpomínek „na světlo“, jakmile se vzpomínky stanou součástí vyprávění, umožní mi to pohled na vlastní minulost z jiné perspektivy, izolované události se stanou součástí kontinua.“ (hooks, 1991:1039) Giddens říká (Giddens citováno in Jordan, 2000:63), že „reflexně uspořádané vyprávění o vlastní identitě umožňuje vtisknout soudržnost konečnému životnímu běhu za měnících se vnějších okolností, spojit plány do budoucna s použitými zkušenostmi smysluplným způsobem.“ Fakta a zkušenosti tedy neexistují samy o sobě, vždy jsou produkovány prostřednictvím jazyka, konvencí a diskurzů, interpretovány jak autorem, tak čtenářem, kteří utváří jejich význam. (Tonkin, 1992:2)

Je nutno si také uvědomit, že do autobiografického vyprávění, přestože má formu textu a nikoliv orální výpovědi, mohou zasahovat další vlivy. Catherine Bernard (Bernard, 1995) popisuje, jakým způsobem byl „kultivován“ známý deník Anne Frank, než byl připraven k vydání. Nejenže Anne upravovala deník sama již za svého života (pravděpodobně již v průběhu jeho psaní přišla na myšlenku, že by mohl být publikován, a zpětně redigovala některé jeho pasáže)¹⁸, ale po její smrti její otec vyňal z deníku části, které mu připadaly příliš ofenzivní vůči Annině zemřelé matce, a stejně tak části, které dle jeho názoru „nebyly pro čtenáře zajímavé“. Další cenzury se pak dopustili přátelé Annina otce a stejně tak občas překladatelé. „Waaldijk zjistil, že ve většině případů pasáže odstraněné z deníku souvisí s výpovědí Anniny zkušenosti jakožto ženy“. (Bernard, 1995) Jedná se o její tělo, menstruaci, sexualitu a rozhovory o sexualitě a v neposlední řadě také zmíněný vztah k matce.

V rámci mého výzkumu a obecně v rámci biografických výzkumů ovšem není důležité, zda jsou autobiografické texty spolehlivým zdrojem vědění. Metodologie výzkumu

---

¹⁸ Holocaustové výpovědi (testimonies) nejsou pouze historií, tedy popisem událostí. Přinášejí svědectví, které je vždy mediováno skrze sociální a historické podmínky, ve kterých je svědectví přinášeno, tedy závisí na současném pojetí identity, paměti a reprezentace. Spousta svědků si byla plně vědoma toho, jakou roli hrají, i vlastního historického významu jako dokumentaristů a podle toho také modulovali své příběhy. Deníky psané ve válce i po válce např. obsahovaly změnu motivace a podmínek přinášení svědectví. (Waxman, 2006)

směřuje k chápání konkrétních individuů jako intencionálních sociálních aktérů, kteří aktivně a reflektivně konstituují vlastní identitu a sociální svět. Motivace aktérů a jejich interpretace procesů, v nichž jsou angažováni, stejně tak jako interpretace jednání vlastního a jednání ostatních aktérů, nám mohou poskytnout důležitý vhled do mocenských vztahů a sociálních procesů. (Gardner, 2001) „Říci, že sociální procesy jsou závislé na akcích rozumných aktérů [ovšem] není totéž jako tvrdit, že jsou redukovatelné na akce rozumných aktérů. Neznamená to tedy, že biografické vědění je identické institucionalizovanému vědění – což nedává jednomu vědění morální či epistemologickou nadřazenost vůči druhému.“ (Gardner, 2001:194) Biografické vědění a interpretace sociálních aktérů jsou samozřejmě pro komplexní prozkoumání sociálních procesů či událostí nedostatečné, nicméně mým cílem v této práci není „rekonstruovat události“ či předložit určitý pohled na historii prostřednictvím shromáždění velkého množství různých dat. Jde mi právě o prozkoumání motivací akteček v rámci konkrétní historické události, jejich interpretaci vztahů a procesů.

2.5.3. Politika paměti & Paměť a identita = paměť a moc

V celém textu jsem se již několikrát dotkla další důležité charakteristiky autobiografických vyprávění, a to propojení konstrukce narativního příběhu s konstrukcí vlastní identity. Považuji za důležité tuto provázanost zřetelněji prozkoumat, neboť je to velmi významný prvek ovlivňující artikulaci a následnou interpretaci vlastní zkušenosti autorem samotným. Chtěla bych se blíže zaměřit na konstruování paměti, jak individuální, tak kolektivní, zvláště ve Foucaultově pojetí diskurzu, moci a subjektivity, neboť se ve své práci pohybuji v poststrukturalistickém paradigmatu a tyto otázky tvoří důležitý rámec mých teoretických východisek stejně jako analýzy konkrétních memoárových výpovědí.

Foucault pracuje s pojmem diskurz, který se v jeho pojetí nevztahuje ke konkrétním výpovědím, ale chápe diskurz jako jakýsi řád, který strukturuje, delimituje a disciplinuje způsoby (ideje) a předměty (materiálně) našeho vypovídání. (Kendall, Wickham, 1999) Foucault přitom netvrdí, že neexistuje realita nezávislá na diskurzu, ale jakmile je popisována, vnímána a interpretována, vždy se tak děje v rámci diskurzu, tedy v rámci struktur a kategorií, které jsou dány diskurzivně. Přičemž zdůrazňuje, že cílem analýzy

struktury diskurzu není odkrytí pravdy, ale prozkoumání mechanismů, kterými je diskurz udržován. (Mills, 1999) Veškeré diskurzivní vztahy jsou přitom mocenské povahy, nikoliv ve smyslu represivním, ale spíše produktivním. Moc je možno v tomto pojetí chápat jako jakousi strategii, která umožňuje uspořádat vztahy mezi viditelným (visible) a vyslovitelným (sayable) v rámci diskurzu, přičemž represivní prvky jsou její nedílnou součástí. Moc není „vlastněna“ někým, ale je procesní povahy a je inherentním předpokladem každého vztahu. (Kendall, Wickham, 1999) Moc je dále nedílně propojená s věděním. Věděním umožňuje upřednostnit některé techniky moci nad jinými ve snaze upevnit moc a kontrolu nad objekty, kterých se to týká. (Kendall, Wickham, 1999:52) Posledním důležitým Foucaultovým pojmem je subjekt a subjektivita, přičemž subjekt není producentem, ale aktivním produktem moci. (Kendall, Wickham: 1999:52-53) Označení subjektu jako aktéra se znamená, že subjekt je aktivní v rámci diskurzu a je zároveň diskurzivně utvářen.

Vraťme se nyní ke konceptu paměti. Naše do jisté míry až posedlost pamětí a vzpomínkami, zhmotněná např. v obavách ze stárí a příchodu Alzheimerovy choroby, vychází právě ze skutečnosti, že vzpomínky utvářejí kontinuitu života, dávají smysl současnosti a jako významy utvářejí představu o tom, kdo vlastně jsme. Paměť produkuje jádro naší identity. Současná zkušenost zároveň utváří zpětně naši paměť (naši historii). (Biklen, 2004)

Důležité je si uvědomit, že paměť je vždy propojena s mocí. Skupiny i jednotlivci často soupeří o to, či vzpomínky jsou ty „správné“ a „pravdivé“. Ten, kdo má kontrolu nad produkcí paměti, může zároveň legitimizovat minulost i přítomnost. Megill tvrdí, že „kde je problematizována identita, tam je oslavována paměť.“ (Megill, 1998:40) Identita totiž vždy obsahuje arbitrární prvky. Např. v případě etnických konfliktů nejde o viditelné rozdíly mezi etniky, ale do hry vstupuje jakási „kolektivní paměť“.

Podle Halbwasche je paměť determinována kolektivním vědomím a každá historická interpretace událostí je částečně podřízena tomuto vědomí různých skupin, které tyto interpretace produkují. Paměť je tedy podmíněna identitou (kolektivní či individuální), tato identita už je přitom konstituována. Identita předchází paměť. Opačný model pak předkládá Anderson (Anderson, citováno v Megill, 1998:44) Čím více jsou identity a

komunity imaginární, tím více potřebují paměť (a zapomínání) ke svému dalšímu formování.

Že tyto dva přístupy ke kolektivní paměti nemusí být nutně kontradiktorické, lze jasně ilustrovat na holocaustovém výzkumu Summerfield (Summerfield in Noakes 2001), která se zaměřila na to, jaké motivy „přinutily“ ženy participovat na jejím výzkumném projektu realizovaném formou rozhovorů. Identifikovala 2 typy motivace – hrdinskou a stoickou. Ženy prvního typu se snažily rekonstruovat vlastní minulost, usilovaly o to, aby svoji vlastní válečnou zkušenost nějakým způsobem integrovaly do současného života a současné identity. Jiným ženám vyprávění pomohlo posílit sebevědomí, přičemž v jejich příbězích byla patrná snaha o skloubení vlastních zkušeností a dominantního pojetí válečné paměti.

Druhý typ motivace byl charakteristický pro ženy, které vyzdvihovaly odlišné aspekty válečného života. Např. některé ženy zpětně chápaly své pracovní nasazení ve válce jako hrdinské – podpořily to různými poválečnými filmy atd. V okamžiku, kdy začaly hovořit o svém poválečném životě, se již přestaly vyjadřovat tak sebejistě, neboť pro své poválečné zkušenosti nenašly takovou oporu ve veřejném diskurzu jako v případě zkušeností během války. Tento okamžik je přitom velmi důležitý, neboť otevírá otázku nejen toho, jak diskurz utváří genderovou identitu, ale i to, jakým způsobem se ovlivňují veřejná a soukromá paměť.

Na tento moment zaměřil svoji pozornost psychiatr Peter Elsass (Elsass, 2001), který zkoumal vliv kulturního kontextu na průběh posttraumatické stresové poruchy. Dospěl k závěru, že způsob, jakým paměť na kolektivní úrovni utváří konkrétní kultura, ovlivňuje do jisté míry uchopení traumatických zkušeností i na úrovni individuální. Elsass popisuje konkrétně dvě latinskoamerické země. V Peru jsou podle něj traumatické vzpomínky v rámci veřejného diskurzu vytlačovány na okraj pozornosti. To se odráží i v individuální paměti, lidé s příznaky posttraumatické stresové poruchy často propadají alkoholu, aby „zapomněli“. O traumatické minulosti se mlčí. Oproti tomu v Kolumbii je traumatická minulost záležitostí explicitní, lidé mají oporu ve veřejném diskurzu, častěji vyhledávají pomoc odborníků, neboť veřejný diskurz předpokládá, že je nutno se vyrovnat s traumaty, aby člověk mohl jít dál.

Nyní se na výše uvedené teze podíváme z hlediska Foucaultovy terminologie. Přesmyčka, kterou v následujícím textu použiji, je velmi zjednodušená, Foucaultův přístup je mnohem komplexnější. Nicméně mým záměrem v této práci není věnovat se použití Foucaultových metod, ale použití jeho terminologie mi poskytne dobré nástroje k uchopení problematiky politiky paměti.

Paměť a kolektivní paměť můžeme chápat jako jistou formu vědění, které je nedílně propojeno s mocí a tento vztah je zároveň strukturou, ve které se aktivně utváří subjekt. Je tedy zřejmé, že paměť se utváří v určitém diskurzu, který ve své první fázi určuje pole „viditelnosti“ určitých fenoménů, vylučuje některé fenomény na základě zpochybnění jejich skutečné existence nebo prospěšnosti. (Mills, 1999:51)

Jak je diskursivně utvářena kolektivní paměť, popisuje Kurasawa ve svém článku „Message in the Bottle“ (Kurasawa, 2009), když tematizuje globalizaci fenoménu „přinášení svědectví“ (witnessing) o násilí a „nespravedlnosti“¹⁹. Přinášení svědectví má totiž podle něj dva momenty, intersubjektivitu a publicitu. Přinést svědectví totiž zahrnuje jak člověka, který vypráví svůj příběh a nutně také (re)prezentuje širší skupinu lidí (posílá vzkaz v lahvi²⁰ – bojuje proti mlčení a umlčení, zapomnění, nepochopení, nejasnosti atd.), tak publikum, kterému je příběh určen a které nutně musí vzkaz přijmout a rozšířit dál. Kurasawa zdůrazňuje právě tento dialektický vztah mezi „svědkem“ a publikem, který bychom měli mít na paměti, pokud analyzujeme výpovědi „svědků“ (v mém případě memoáry), neboť u nich se tradičně a priori předpokládá individuální charakter a do jisté míry hrdinský moment přinášení svědectví. Podle Kurasawy si přitom odesílatel a adresát jsou vždy vědomi přítomnosti toho druhého. (Kurasawa, 2009:96)

Dalším důležitým prvkem v tomto vztahu je pak složení a hlavně hierarchie publika, které vzkaz přijímá. Okamžik, kdy je „vzkaz“ přijat a stává se tedy veřejným, následuje set sociálních vzorců chování v rámci národního i mezinárodního veřejného prostoru,

---

¹⁹ „Nespravedlnost“ dávám do uvozovek proto, že jednání, které může být v jednom diskurzu chápáno jako nespravedlivé a utlačující, může být v jiném diskurzu označeno jako spravedlivý boj. Bauer (Bauer, 1980) např. popisuje, jak Hitler v předválečném Německu využil stávajícího antisemitismu k legitimizaci vlastních dobovatelských plánů a likvidaci židovské populace. Hitlerovo „tažení“ proti Židům bylo postaveno zpočátku na dvou metaforických principech – Židé jako „démoni“, kteří chtějí ovládnout svět, a Židé jako „parazit“. Bauer přitom poukazuje na třetí element nacistické politiky, a totiž, že Nacisté do Židů projektovali své vlastní ambice (k ovládnutí světa), čímž zpětně legitimizovali své vlastní dobovatelské úsilí (zabij nebo budeš zabít, princip sebeobrany německého, potažmo světového nežidovského lidu).

²⁰ Kurasawa používá metaforu „přinášení svědectví“ jako posílání vzkazu v lahvi.

kterého se účastní různí aktéři (občanská společnost, vlády jednotlivých států, mezinárodní organizace, sociální hnutí, diasporické komunity, média, afinitní cílové skupiny atd.) (Kurasawa, 2009:97) Kurasawa zdůrazňuje nutnost zaměřit se na „socio-politický boj mezi skupinami a osobami přinášejícími svědectví. Materiální a symbolické hierarchie napříč genderem, rasami, etnicitami, sociálními třídami, národnostmi a náboženstvími jsou vepsány a rozmístěny mezi svědky a jejich „podpůrné skupiny“ (carrier-groups), přičemž právě jejich kapacita vykonávat moc a mobilizovat zdroje je velmi rozdílná – stejně jako vstup a udržení přístupu do, podpora od a vliv nad dalšími komunitami a institucionalizovanými hráči.“ (Kurasawa, 2009:98)

Kurasawa velmi podrobně rozebírá hierarchickou strukturu obou stran této specifické formy komunikace. Vzkaz v láhvi navíc musí mít určitou podobu a formu, aby mohl být adresáty přijat. „Různá svědectví mají rozdílné předpoklady pro to, aby dostály oficiálním institucionálním procedurálním požadavkům a očekáváním.“ (Kurasawa, 2009:98) Jinými slovy „svědectví“ musí nutně přijmout diskurzivní praktiky, aby mohlo do globálního veřejného diskurzu vstoupit. Kurasawa zdůrazňuje hlavně skutečnost, že svědectví musí vykazovat socio-historickou specifickou vztahující se k limitované zkušenosti a zároveň odkazovat k univerzálnímu významu a dopadu²¹. (Kurasawa, 2009:101) Dále by mělo být v souladu s existujícími institucionálními mechanismy – např. obsahovat důkazy, institucionalizovat se v podobě muzeí, veřejných vzpomínkových akcí apod. Důležitá je také forma, kterou je „svědectví“ šířeno. Individuální příběhy mohou spíše vzbudit empatii v „publiku“, filmové zpracování pak může pomocí vizualizace přinášené svědectví o násilí více zpřítomnit. (Kurasawa, 2009:102)

Stejně tak hierarchická struktura mezi různými skupinami přinášejícími svědectví má velký dopad na to, zda vůbec a v jaké podobě bude svědectví vyslyšeno a interpretováno. Spolupráce a partnerství mezi jednotlivými institucionálními aktéry (např. euroamerickými vládami) mohou ovlivnit a velmi často ovlivňují, která svědectví budou vpuštěna do proamerického veřejného prostoru a která nikoliv, přičemž využívají různých technik vylučování.²² (Kurasawa, 2009:98)

---

²¹ Odkaz k univerzálním lidským právům.

²² Podle Kurasawy je alarmující selektivnost přijímání svědectví o násilí na úrovni vlád jednotlivých států. Tato ignorace podle něj s sebou nese spoustu morálních implikací.

Jeden z pohledů na to, jakým způsobem byla vytvářena holocaustová kolektivní paměť, přináší ve své práci „Průmysl Holocaustu“ Norman G. Finkelstein.

Říkám „jeden z pohledů“, neboť Petr Barša, ve svém doslovu k tomuto textu, označuje Finkelsteinovu práci za „politický pamflet jednoho z nejvýznamnějších představitelů nesionistického levicového židovství ve Spojených státech.“ (Barša citováno v Finkelstein, 2006:107) Je tedy třeba zdůraznit, že Finkelsteinova interpretace se odehrává v kontextu širší diskuze. Nicméně v mé práci slouží jako velmi cenná ilustrace skutečnosti, že holocaustová paměť je utvářena na pozadí diskurzivních praktik. Navíc většina holocaustových memoárů je napsaná v angličtině a vychází z angloamerického kontextu. Podstatné je zde i „kdo hovoří“²³, neboť Finkelstein vyžívá ve své práci částečně i politiky lokace: „Můj původní zájem o nacistický holocaust byl motivován osobně. Můj otec i matka přežili jak varšavské ghetto, tak i nacistické koncentrační tábory. Kromě mých rodičů byli všichni členové obou rodin vyhlazeni.“ (Finkelstein, 2006:14) Jeho pozice, potomka rodičů přeživších holocaust“ mu do jisté míry dává legitimitu ke zpochybnění Holocaustu, jako jedinečné události v moderních dějinách lidstva. Finkelstein totiž tvrdí (a dokládá to na studiu tisku z té doby), že holocaust nebyl těsně po válce důležitým tématem amerických židovských elit. Podle něj to souviselo s politickým ovzduším poválečné Ameriky. Západní Německo se totiž stalo důležitým spojencem USA ve studené válce proti Sovětskému svazu. Levicovní Židé (do jejichž proudu patří i autor) tuto politiku neustále napadali, vzpomínka na válečný holocaust tak pragmaticky dostala nálepku komunistické záležitosti. Spojené státy i američtí židovští představitelé se zároveň značně distancovali od založení Izraele jako

---

(Kurasawa, 1999:101) Lentin (Lentin, 2009: 182) v rámci své recenze dvou sborníků týkajících se konstrukce paměti v souvislosti s Holocaustem a Palestinským Nakba také zdůrazňuje, že paměť je velmi podstatné politické téma, tudíž koncept mocenský. „Rovněž jsem si uvědomila, že holocaustová paměť se, po počátečním mlčení, stala dominantním vyprávěním naší doby natolik, že hlas Palestinců byl umlčen silnějším příběhem (...) příběhem, ve kterém evropští Židé vyzdvihují podobnost svých kulturních a politických hodnot se Západem.“ (Lentin, 2009:174) Dialektické spojení Holocaustu a vytvoření Židovského státu a zdůrazňování jedinečnosti Holocaustu, podle ní znemožnilo přijetí „vzkazu v lahvi“ poslaném palestinskými oběťmi Nakba. Hroub říká, že aby Holocaust mohl odkazovat k univerzálnímu diskurzu proti genocidám a rasismu, musí nutně obsahovat dva důležité momenty: 1. Tematizovat důsledky Holocaustu, tedy represe a násilí vůči Palestincům, které bylo spojeno se založením Izraele jako židovského státu a 2. Zahnout do konceptu holocaustu všechny ostatní genocidy, což samozřejmě nesmí snižovat význam tragedie Židů. (Hroub citováno v Lentin, 2009: 182)

²³ „Ten, kdo mluví, o kom se mluví a kdo naslouchá, je výsledek (...) politického boje. Jednoduše řečeno, diskursivní kontext je politickou arénou.“ (Alcoff, 1991:25)

svébytného státu v roce 1948.²⁴ Obrat nastal po arabsko-izraelských válkách v letech 1967 a 1973, ve kterých Izrael demonstroval svoji vojenskou sílu a Spojené státy ho začaly vnímat jako součást svého strategického plánu na Středním východě. Finkelstein říká, že zatímco před touto válkou se americké židovské elity snažili asimilovat a obávali se nařčení z „dvojí loajality“, po tomto konfliktu byla jejich pozice chápána jako „superloajalita“. Z holocaustu se stává Holocaust, postavený na dvou principech: Holocaust jako kategoricky jedinečná historická událost a Holocaust jako produkt věčné iracionální nenávisti vůči Židům. Holocaust se velmi zjednodušeně řečeno (Finkelstein, 2006:39) stává nástrojem legitimacy zvýhodněného postavení amerických Židů (Holocaust jako „morální kapitál“, „nárok“ vůči ostatním) a kumulace majetku židovských organizací a zároveň a priori argumentem pro zahraniční politiku Izraele.

Pro můj výzkum je na paměti podstatné to, že se jedná o sociální a nikoliv pouze individuální fenomén, proto je důležité, aby se stala předmětem sociologického zkoumání. (Halbwachs, citováno v Megill 1998:44) Vráťím se tedy nyní z exkurzu k politickému kontextu utváření americké holocaustové paměti, který je pro mou práci relevantní jen v tom smyslu, že někteří a některé přeživší, kteří se narodili a žili v Československu a napsali své paměti v českém jazyce, po válce emigrovali a západní či americké pojetí holocaustové paměti je ovlivnilo jejich vyprávění.

Ráda bych na závěr uvedla dva příklady, jak samy přeživší (ženy) explicitně hovoří o utváření holocaustové paměti a o tom, jak jejich vlastní ne/vyprávění vlastní zkušenosti bylo ovlivněno reakcemi okolního světa, což mnohé vypovídá o motivaci přeživších ne/vyprávět svůj příběh.

„Vyprávět, psát o lágru? Nikdy jsem se o to nepokoušela. Vlastně ano, hned po návratu na jaře pětáctýřicátého. Vidím se, stojím v hloučku před jedním z těch přízemních domků v blízkosti hlavního vchodu do Hvězdy. Sentimentalita mě sem zavedla, chtěla jsem se podívat na dům, kde jsme bydleli před transportem, a přála jsem si vidět lidi, které jsem tehdy znala. – „A bilí vás?“ – Možná, že jsem tehdy odpověděla popravdě, že jenom jednou, možná že jsem řekla ne, v paměti mi zůstalo něco jiného: zklamání v obličejích těch, kteří naslouchali, a náhlé vědomí, že je zbytečné a nemožné vysvětlovat cokoli. Později vysvětlovali jiní, začala jsem číst jejich knížky. Lhali a zároveň nelhali, snaha říkat pravdu byla

---

²⁴ Finkelstein např. cituje nestorku literatury Holocaustu Lucy Dawidowiczovou. „Izrael nemůže požadovat reparace od Německa (...), když se zároveň vyhýbá odpovědnosti za vysídlené Palestince.“ „Morálka nemůže být tak ohebná.“ (Dawidowiczová citováno ve Finkelstein 2006:27)

nepochybná, fakt souhlasila – proč mám tedy pocit, že lžou? Vždyť to vím, proč lžou. A zformulovala jsem si poučku, která byla jednak pohodlná – osvobozovala od jakési morální povinnosti podávat svědectví -, jednak se hodila do sbírky poznatků, které mi po válce pomáhaly žít: Psychika člověka, žijícího v normálních podmínkách, není schopna chápat úkazy náležející k „Vernichtungslager“, není tedy ani schopna sledovat mechanismus, jímž se vězeň brání náporu hrůzy – a brání se přece tím, že hrůzu časem nevnímá. Proto ti, kteří o lágru píšou a chtějí být srozumitelní, se přizpůsobují představivosti takzvaného normálního člověka. Tudiž lžou, i když to nevědí, i když jsou přesvědčeni, že říkají pravdu a nic než pravdu.“ (Faktorová v Svět bez lidských dimenzí, 1991:181)

„Některé filmy zkreslují. Třeba Schindlerův seznam, je to trochu fraška. Byla jsem zvědavá, tak jsem se šla na to do kina podívat. Byli tam i mladí, kteří našli ve filmu i okamžiky smíchu. Oni to nechápou. A zrovna to bylo něco, co mě vzalo, co vůbec není možné. (...) Tohle když jsem viděla, tak jsem řekla: „Teda hoši, tomuhle nevěřím.“ (Maryna Vítovcová citováno ve Vlčková 2006:274)²⁵ Já jsem asi vyšinitá někam jinam, ale když dávají něco z koncentráku, tak se na to dívám. Ono mě to rozruší, ale já si to srovnávám podle skutečnosti a co je přidané. Dcera mě vytýká, proč se na to koukám, když mě to rozruší a já říkám: Já jen chci posoudit, co je pravda a co je předváděné. Jak jsou lidi opijeni něčím, co nebylo. (Eva Zelená citováno ve Vlčková 2006:275)

2.5.4. Autobiografická vyprávění a identita

Benstock (Benstock, 1991) rozlišuje dvě pojetí autobiografického psaní. První model, jehož zastáncem je např. francouzský filosof Gusdorf, je založen na primárnosti vědomí v narativním vyprávění a předpokládá existenci koherentního, v čase a prostoru přetrvávajícího „jáství“. Gusdorf rozlišuje jednak texty, které jsou postaveny na náhodném propojení „jáství“ a společnosti (dopisy, deníky apod.), a texty, které předpokládají proces sebe-reflexe a sebe-vědomí (autobiografie). Podle této teze se „jáství“ a „obraz jáství“ překrývají, přičemž jazyk je obranou proti pronikání ne-vědomí do vědomí. „Píšící subjekt je ten, u kterého se předpokládá, že je držitelem vědění (o sobě samém) a tento proces vědění je procesem odlišení sebe samého od „jiných“. [...] jazyk není vnější silou ani „nástrojem“ vyjádření, ale velmi symbolickým systémem, který je jednak konstruován, ale také konstruuje píšící subjekt.“ (citováno v Benstock 1991:1044) Tento model přetrvával až do začátku 20. století. Typické moderní

---

²⁵ Celé jméno citovaných žen uvádím proto, že obě citace pochází z improvizovaného rozhovoru těchto dvou žen uvedených v závěru celého sborníku studií. Jejich plná jména se dozvíme z předmluvy, v rozhovoru jsou uvedeny pouze jako Maryna a Eva.

autobiografie byly zobrazením veřejného muže a oslavou jeho úspěchů. Jakékoliv osobní detaily v textu sloužily ve prospěch zachování jednotné linie a soudržnosti příběhu, nejasnosti či dvojnáčnosti v „reálném“ životě, který autobiografie odrážela, byly vynechány za účelem zachování integrity a „významu“, který příběh nesl. Gusdorf charakterizoval autobiografii jako zpodobnění progresivního historického vývoje karteziánského individua. (Cormack)

Benstock s touto linií polemizuje, podle ní se „jáství“ a „obraz jáství“ nemusí překrývat a v jazyce se neustále prolíná ne-vědomí a vědomí, vyprávějící subjekt je tedy primárně rozpolcen. V tomto druhém modelu „ženského psaní“ již v centru autobiografie nestojí stabilní „já“, subjekt. V rámci poststrukturalismu se rozvíjí analýza narativních strategií, od řečových figur po používání první či třetí osoby, autorka nechává příběh plynout bez nějakého předem určeného směru, linie příběhu se tvoří sama během vyprávění, které samotné je postaveno na diskontinuitách. V tomto procesu se uplatňuje jak vědomí tak i ne-vědomí. Neexistuje jistá hranice mezi vypravěčem/vypravěčkou jako individuem a ostatními lidmi, autor/autorka se tedy nestaví do pozice „vševědoucí/ho“ vypravěče/vypravěčky příběhu. „Jáství“ není něco, co existuje a priori, ale naopak je utvářeno jazykem.

„Psaní o sobě samé (m) je tedy procesem neustálého sjednocování a oddělování jedinečného seskupení psychických charakteristik jedince, nejedná nikdy o jednoznačný a výhradní akt vědomí, vždy odkazuje k vnějším objektům, událostem a cizím životům, vždy zahrnuje určité přesuny a proměny nemožností pozemského života, nejedná se o zachycení něčeho nadčasově platného.“
(Benstock 1991:1054)

Dualitu a zároveň deskriptivní pojetí konceptů Gusdorf vs. Benstock (zjednodušeně řečeno mužské autobiografie jako sebereflexivní texty vs. ženské autobiografie jako diskontinuitní útržky) překonává ve své teorii Byrne (Byrne, 2003), neboť zohledňuje i mocenské postavení samotných vypravěčů. Vychází z předpokladu, že to, jakým způsobem člověk sám sebe v průběhu autobiografického vyprávění konstruuje, závisí na jeho pozici v normativních diskurzech „rasy“, „třídy“ a „genderu“. Byrne staví svoji teorii na analýze rozhovorů tří žen, přičemž zároveň prozkoumává jejich pozici ve společnosti. Nejedná se přitom o zhodnocení „objektivních“ kritérií, nýbrž o to, jak ženy samy sebe subjektivně do okolních vztahů a společenských struktur zasazují, čímž samy sebe konstruuje. Probíhá také neustálé vyjednávání mezi „současným já“ a „minulým já“.

Naprostá většina kvalitativních výzkumů podle Byrne mylně chápe autobiografická vyprávění jako žánr tzv. „storied narratives“, tedy taková vyprávění, která mají určitou dějovou linii, zápletku a hlavní aktéry. Byrne přitom nepopírá, že některé narace takovouto strukturu mají, ale výzkumník by se měl vždy ptát, nakolik je koherentní pojetí sebe sama výsledkem sebereflexe a nakolik je naopak výsledkem represe. Což podle ní vyvolává velmi podstatné otázky i o výzkumném procesu. Stejně jako Shari Benstock či Carol Gilligan hovoří Byrne o ženském subjektu jako založeném na vztazích s druhými.

„Muži předpokládají, že své životy žijí sami za sebe: to je možná základní rozdíl mezi muži a ženami. Muži vyprávějí své životy jako sekvence vědomých aktů, racionálního dosahování jasně definovaných cílů. [...] Ženy na ničem takovém netrvají. Vědomé akty nejsou v centru jejich pozornosti. Namísto toho dlouze vyprávějí o „vztazích“ k určitým osobám. Jejich životy zahrnují útržky příběhů jiných lidí.“ (Bertraux-Wiame citováno in Byrne, 2003:35)

Byrne tedy sice do jisté míry pracuje s esencialistickými prvky, nicméně podstatný je závěr, který z její teorie plyne, a to sice že některé ženy (muži) nedokážou sebereflexivně konstruovat vlastní já, neboť konstruují své zkušenosti natolik normativní optikou, že to vylučuje prostor pro jakýkoliv příběh.

V tomto okamžiku se vrátím ke článku *The Mute Always Speak: On Women`s Silence at the Truth and Reconciliation Commission* od Nthabiseng Motsemme.²⁶ Ta tvrdí, že „mlčení“ je nedílnou součástí „ženského jazyka“ a má četné strategické konsekvence. O mlčení jako strategii odporu jsem hovořila již dříve. Teď se chci zaměřit na tu funkci mlčení, která napomáhá konstituovat identitu a vnitřní integritu jedince – ženy. Z tohoto pohledu nám pak reinterpretace mlčení jako určité formy jazyka, kterým se ženy vyjadřují, umožní odhalit a prozkoumat další skryté významy ženských sdělení. (Motsemme, 2004:10)

Teze, že identita je formována prostřednictvím jazyka a komunikace, má dlouhou tradici v západním myšlení a sociální teorii. Nicméně mnoho příběhů lidí, kteří zakusili extrémní násilí vůči svým právům, naznačuje, že některá zkušenost (např. bolest, ztráta,

---

²⁶ Motsemme vychází z vlastního výzkumu, který byl součástí *The Truth and Reconciliation Commission*, tedy projektu, jehož cílem bylo ozdravit násilnou minulost Jihoafrické republiky prostřednictvím slov. Autoři a autorky tohoto projektu tedy zorganizovali celou řadu autobiografických rozhovorů, respektive výpovědí mužů a žen, které následně zkoumali.

utrpení) je nesdělitelná, tedy neartikulovatelná, neboť fyzická i psychická bolest narušují schopnost verbálního vyjádření člověka. (Motsemme, 2004:915-916)

Feministické myšlení a ženské texty zdůrazňují, že ženy a menšiny by měly dostat prostor k vyjádření své zkušenosti. Autorka se přitom nesnaží podkopat úsilí o poskytnutí hlasu těm, kteří byli potlačováni, ale naopak upozorňuje na to, že i mlčení může mít význam a může se stát nástrojem sebevyjádření. (Motsemme, 2004:916)

Podle Motsemme násilí pronikající do privátní sféry, dovnitř domovů, zanechalo ve spoustě žen pocity vlastní neschopnosti ochránit své blízké.²⁷ Navíc v okamžiku, kdy násilí pronikne až do domovů samotných žen, naznačuje, že už zcela ovládlo společnost, není se kde schovat, kde načerpat síly pro další boj, navíc soukromá sféra je důležitým prvkem identity některých žen. Reflektující mlčení, případně motlitby se v této situaci stávají alternativním útočištěm pro ženy, které si s jejich pomocí mohou udržet vlastní identitu. Imaginární svět, který si tyto ženy takto vytvoří, je podobný imaginárnímu světu bájí a příběhů, velkých narácí, jež v sobě obsahují normativní složky kultur a komunit i představu o alternativním a spravedlivějším uspořádání světa. (Motsemme, 2004:925)

2.5.5. Feministický výzkum autobiografických vyprávění

Burgos charakterizuje použití autobiografického výzkumu v sociologii následovně:

„Výsledné sociologické texty nebývají ani tak autoritativním monologem nezaujatého badatele, jako spíš polyfonií různých hlasů, výzkumníkem pouze více či méně citlivě orchestrovaných, dirigovaných a komentovaných.“ (citováno v Konopásek 2000:7) Zdeněk Konopásek k tomu dodává: „narrativní autobiografické výpovědi probíhají tak, že výzkumník napřed dlouho naslouchá, aby teprve ex post hledal otázky, na které jeho vypravěč svým životním příběhem odpovídá.“ (Konopásek, 2000:7)

Přestože můj výzkum nebude probíhat formou interview či orální historie, analýzu autobiografických textů lze podle mého názoru nazvat „nasloucháním“. Otázky,

---

²⁷ A já bych dodala, že podobný pocit vlastní neschopnosti určitě pociťují i muži, jejichž identita je spíš postavena na „ochranných“ základech. Obraz tohoto jevu lze nalézt např. ve filmu *Crash*, kde policista sexuálně obtěžuje ženu před zraky jejího afroamerického manžela, který se následně nedokáže vyrovnat s vlastní „neschopností“ a k této události zaujme strategii „mlčení“.

potážmo přímo metodu analýzy textů, budu volit flexibilně v průběhu výzkumu tak, abych našla v textech odpovědi, které vypravěči nabízejí.

Autobiografická vyprávění či orální historie mají zvláštní místo právě ve feministickém výzkumu. Reinharz shrnuje důvody pro užití právě této formy výzkumu: „vytvoření feministické teorie, vyjádření obdivu a úcty k dalším ženám, vznik porozumění mezi sociálními třídami a zkoumání významu, které událostem přikládají samy ženy.“ (Reinharz 1992:134) Důležité je, že autobiografická vyprávění předkládají individuální zkušenost a nikoliv „fakta“. Navíc „žena, která dělá tento výzkum, se dozví něco nejen o ženách, které zkoumá, ale i sama o sobě.“ (Reinharz ,1992:127)

Obecně je důležitým požadavkem feministicky orientovaného výzkumu reflexivita. Ivan Vodochodský ve své práci rozlišuje (dle vzoru Zdeňka Konopáska) metodologickou reflexivitu, týkající se neustálé reflexe výzkumných metod a technik, a radikální reflexivitu, spojenou s reflexí pozice autora výzkumného textu jím samotným. (Vodochodský, 1999:34) Jacobs (Jacobs, 2004) si v této souvislosti pokládá otázky týkající se přímo holocaustových výzkumů. Primární a základní problém vidí v tom, zda lze vůbec použít feministickou etnografii na výzkum násilí páchaného na ženách, neboť výzkumnice naráží na celou řadu etických dilemat – rolový konflikt (problém udržet rovnováhu mezi emocemi v okamžiku, kdy se z etnografa/ky stává svědkem zločinů proti humanitě, a „vědeckým nadhledem“), problém selektivity (zkoumání násilí na ženách a „nezájem“ vůči násilí páchaném na mužích a dětech), akademický voyerismus²⁸ (jak prezentovat výsledky výzkumu bez toho, abychom ženy dále viktimizovali). Jacobs dochází k závěru, že holocaust musí být součástí naší paměti a minulosti včetně všech partikulárních zkušeností. Zkoumat něco znamená vytvářet nové uspořádání (nový řád) událostí a světa. Nikdy není otázkou, zda mít či nemít určitý řád, ale to, který řád si vybrat. Z tohoto pohledu bychom měli usilovat o pluralitu vědění, vědění komplementárního i kontradiktorického, vidění světa v nových neočekávaných souvislostech, které pomůže napomoci novým způsobům porozumění a chápání. (Gardner, 2001:199)

Je tedy na samotné výzkumnici, aby zvolila takovou cestu reprezentování ženské zkušenosti, která bude v souladu s etickými propozicemi feministických výzkumů.

---

²⁸ Jacobs zkoumala fotografie.

3. Empirická část

3.1. Metodologická východiska

Úvodem empirické části bych ráda shrnula základní východiska svého připravovaného výzkumu. Autobiografická vyprávění jsem si vybrala k analýze proto, že mohou odhalit konstruování subjektivní zkušenosti žen, které zažily holocaust, a to jejich vlastními slovy, zasazenou do širších souvislostí prostřednictvím významu, který událostem přiřkládají, strukturovanou dle jejich vlastního záměru (samozřejmě s ohledem na čtenáře). Nejde mi o to, odhalit „fakta“, tedy to, jaké události se přesně staly, zda se opravdu staly těm, kdo příběhy vypráví, zda se staly skutečně tak, jak jsou vyprávěny, jakkoliv nechci „pravdivost“²⁹ vyprávění žen zpochybňovat. Zajímá mě subjektivní vnímání těchto událostí ženami. Volba autobiografických, již publikovaných textů, byla u mě motivována tím, že tyto příběhy jsou určeny širší veřejnosti, dalším generacím. Jsou tu proto, aby „byly zachovány“, aby se staly součástí historie. Výpovědi určené pro publikaci mohou být s tímto záměrem už pořizovány, či později do této podoby editovány (nebo ne-editovány), každopádně už jsou součástí naší kultury a historie, je tedy podle mě důležité, aby byly podrobně prozkoumány. Přestože existuje spousta textů i teoretických prací žen přeživších holocaust, jsou stále chápány spíše jako okrajová záležitost, v historických pracech jsou méně citovány, zůstávají na okraji „typického“ holocaustového příběhu. (Andrews 2003:17)

Má analýza je tedy zaměřena na to, jak vypadá český ženský holocaustový příběh³⁰, zda má nějaké společné znaky a jak se v něm odráží performativní povaha genderu jako základního aspektu analýzy. Pojem „společné znaky“ je navíc vzhledem k omezené povaze mnou zkoumaných dokumentů značně zavádějící. Do jisté míry si všechny ženské autobiografické texty, které jsem přečetla či prostudovala, byly podobné, popisované příběhy mi občas splývaly do jakéhosi beztvarého, bezejmenného

---

²⁹ „Pravdivost“ tady chápu v běžném slova smyslu, tedy vyprávění o tom, co se skutečně stalo. Ačkoliv z mého hlediska, ovlivněného Foucaultem, v okamžiku, kdy uchopíme jakoukoliv nediskurzivní událost (tedy realitu) slovy, už se jedná o interpretaci, kde otázka pravdivosti postrádá smysl.

³⁰ Texty vydané knižně jsou součástí diskursivně určené české holocaustové paměti, přičemž „holocaustové memoáry nám v nejlepším případě říkají, co si jejich autoři a autorky pamatují o některých svých zkušenostech“. (Heineman, 1986:6) Výsledné texty jsou nicméně součástí české „holocaustové paměti“ a některé jejich autorky se stávají jakýmsi „tokeny“ holocaustové zkušenosti.

vyprávění. To na jedné straně vypovídá o tom, že podobně se může začít konstruovat v myslích ostatních čtenářů „typizovaný ženský holocaustový příběh“, na straně druhé mě to ještě více inspirovalo, abych se zaměřila na rozdílnosti a specifičnosti holocaustových ženských vyprávění a hledala právě ty „střípky“, které odhalují iluzornost takového „typizovaného“ příběhu. Je totiž nutné si uvědomit, že ženy tematizují svoji holocaustovou zkušenost a utrpení jako „lidé“, „ženy“, „matky“, „dcery“, „manželky“ atd. a každý z těchto „statusů“ obsahuje určité společné prvky, které jsou konkrétními ženami jinak konstruovány a interpretovány.

Při realizaci výzkumu jsem bojovala s tím, jak si udržet odstup od analyzovaného materiálu a zároveň nesoudit ženy, které vyprávějí, nebo naopak nepodlehout obdivu, jenž ve mně mnohá vyprávění vyvolala. Cítila jsem, že mám tendenci držet se explicitně řečeného a nehledat subverzivní tóny, které by mohly „rozbít“ autorčinu sebekonstruovanou identitu, neboť se mohu jen dohadovat, kolik úsilí stojí udržet si koherentní já a pozitivní sebezprezentaci tváří v tvář událostem, které byly pro mnohé ženy nejen velmi obtížnou, ale mnohdy i vědomě nereflektovanou a ne zcela sdělitelnou životní zkušeností, která často nadlouho ovlivnila jejich poválečný život a osudy.

3.2. Metody a jejich použití

Hledání metod pro analýzu memoárů bylo pro mě velmi obtížným úkolem. Vzhledem k tomu, že jednotlivé texty měly rozdílnou formu, uplatnění jedné metody bez jejich modifikací se ukázalo jako neproveditelný úkol. Nechtěla jsem se ale vzdát myšlenky prozkoumání různých forem zpracování holocaustových memoárů, neboť v pozadí mého výzkumu stojí právě důraz na jedinečnost jednotlivých příběhů, která v sobě zahrnuje i rozdílnost jejich zpracování. Nechtěla jsem tedy přistoupit na jistou homogenizaci textů jen proto, abych dodržela přesný metodologický postup analýzy. Autorky studie „Paměť žen“ uvádějí při popisu toho, jak vybírali narativní rozhovory k analýze, následující: „Vycházejme z toho, že každý rozhovor je cenný a zajímavý, ale nemusí být „kompatibilní“ se zvolenou metodologií, například proto, že je v něm příliš málo dostatečně rozsáhlých narativních pasáží a odpovědi vzápětí střídají otázky, které jsou navíc někdy příliš hodnotící a sugestivní.“ (Kiczková a kol., 2006: 53) Na jiném místě, když detailně rozebírají specifika narativní analýzy, ale zdůrazňují: „Metodický

design se nedá použít schematicky, ale musí se průběžně vyvíjet v závislosti na konkretizaci výzkumných otázek, povahy biografického materiálu a zvoleného teoretického pozadí. V tomto smyslu má kvalitativní výzkum procesuální charakter, ve kterém se zvolená teoreticko-metodologická východiska konfrontují s empirickým materiálem a průběžně se přibírají další.“ (Kiczková a kol., 2006:60) Z tohoto pohledu vycházím i já. Forma všech mnou k analýze vybraných memoárů odpovídá metodologickému kontextu, v jehož rámci můj výzkum vznikal. Ve všech případech se jedná o tematicky „hutné“ texty, které lze více či méně uchopit prostřednictvím narativní analýzy. Nicméně důležitý je právě výraz „více méně“, protože narativní analýza, jíž jsem si pro svou práci zvolila jako hlavního metodického „průvodce“, předpokládá sled konkrétních kroků, které teprve ve své celistvosti umožňují interpretovat analyzovaná vyprávění, přičemž tato metoda je primárně založena na zkoumání narativních interview. Už v tomto momentu je patrné, že už povaha mnou zkoumaného materiálu nutně bude pro mě, jako výzkumnici, znamenat jistá omezení. I přesto považuji narativní analýzu za nejpřínosnější způsob zkoumání, neboť vychází z poststrukturalistického paradigmatu, v němž se „historická zkušenost „sama o sobě“ nedá kvalitativními metodami uchopit a není to ani jejím cílem.“ (Kiczková a kol., 2006:58) Zároveň pak vychází ze samotných narácí, přičemž umožňuje průběžně modifikovat výzkumné otázky, odhalit různé vrstvy konstrukce zkušenosti a zároveň neskrývá subjektivitu výzkumu, v němž je výzkumník jednou ze stran, která tvoří „příběh“.

„Vyprávění určitého prožitku se zdá být vhodným prostředkem sdílení vlastních zkušeností, jejich výsledného stavu i procesu, v němž byly utvořeny. Je prostředkem, který umožňuje, že jak naslouchající, tak sám vypravěč tyto zkušenosti lépe chápou. Na tomto základě se rodí společná „my-skutečnost“, která umožňuje počáteční souhlasnou koorientaci vypravěče a naslouchajícího: tato skutečnost však ve své podstatě zůstává křehká. Nelze ji oddělit od neustále probíhajícího interpretačního procesu. Právě v něm totiž vzniká, a proto musí být neustále obnovována. Vždyť společně sdílená skutečnost existuje jen a pouze „teď.“ Vlastní produkce sdíleného pohledu na události, na svět, který „my“ máme a který „nás“ tvoří, může kdykoliv ve svém příběhu selhat. Jak na straně vypravěče, tak na straně posluchače existují situačně proměnlivé možnosti jejího provedení a vyhodnocení.“ (Fischer-Rosenthal, Rosenthal, 2001)

Právě situovanost mě jako výzkumnice a nutnost neustálé reflexe mezi zkoumanými texty a mou vlastní zkušeností (či naopak absencí zkušenosti) ve vztahu ke zkoumaným narativním vyprávěním byla pro mě nejobtížnější a má vlastní modifikace metod ve

vztahu k formám vyprávění se mi pak jeví jako problematičtější. Opět se odkážu na projekt „Paměť žen“, ve kterém výzkumnice rovněž modifikovaly metody, ale pracovaly ve skupině, což jim umožnilo, zvláště pro feministicky orientovaný výzkum tolik potřebnou, pluralitu perspektiv.

„Zároveň členky týmu mezi sebou diskutovaly o tom, jak ony pochopily danou pasáž, problém nebo událost. (...) pokoušely jsme se udělat kompromisní korekce, pokud se naše vzájemné interpretace příliš vzdalovaly nebo rozcházely s několikrát analyzovaným primárním textem. (...) Uvědomovaly jsme si, že jdouc za doslovný význam výpovědí a reflektující různé kontexty, dostáváme se až na samotnou hranici nadinterpretace, která vyvolávala otázky: Kde je ještě míra přístupnosti právě této interpretace? Kde začíná desinterpretace? Kde a jak se dá ověřit to, co je ještě přijatelné v samotné rekonstrukci? Interpretace nejsou totiž jednoduchou deskripcí ve smyslu parafrázování, ale složitým procesem, ve kterém se utváří vícevýznamovost. To ale v žádném případě neznamena, že usilujeme o hledání jediného možného, či „správného“ výkladu. Jde nám spíše o vytvoření „vějíře možných interpretací“, které jsou „jištěné před vypadnutím ze stěny“, řečeno horolezeckou terminologií“, celým narativním interview stejně jako komplexním primárním textem a zároveň i dalšími texty interpretátorek, které přes prisma svého tématu analyzovaly každé interview. Mnohost a rozdílnost interpretačních perspektiv nemusí být automaticky problémem, ale „pojistkou“ před nežádoucí nadinterpretací.“ (Kiczková a kol. 2006: 67)

Z tohoto důvodu si ve svém výzkumu nekladu za cíl formulaci obecnějších závěrů, ale spíše postřehů, založených na zkoumání dat pomocí konkrétního metodologického rámce. Mým cílem zároveň není „rekonstrukce biografí, jak ji definuje narativní analýza, mnou zkoumané memoáry takové analýze ani přístupny nejsou. Každý ze tří analyzovaných memoárů tedy uvedu detailnějším popisem toho, jak vznikl, jakou má formu a jaké implikace pro použití metod narativní analýzy, jakožto i pro samotnou interpretaci dat, to pro mě jako výzkumnici mělo. Cílem takového uspořádání je maximální otevřenost „kritickému oku čtenáře“, který by měl mít možnost posoudit, jak vhodnost použité metodologie, tak její přiměřenost pro mou následující argumentaci. Ačkoliv je mi zřejmé, že samotná forma záznamu biografického příběhu velmi podstatnou měrou ovlivňuje to, jak ženy konstruují svou válečnou zkušenost, bez další rozsáhlé analýzy, která přesahuje rámec této práce, jsem se neodvážila jakkoliv tuto skutečnost generalizovat a vyvozovat z ní širší závěry. V následující kapitole se podrobně zaměřím na rozbor propozic narativní analýzy, neboť považuji za důležité tuto metodu popsat v celé její komplexitě, abych později mohla vymezit, kde se vůči tomuto postupu odchyluji a jak tedy s metodou jako takovou zacházím.

3.2.1. Narativní analýza a její kroky

Koncept narativní analýzy, kterým jsem se inspirovala, pochází z „pera“ Wolframa Fischer-Rosenthala a Gabriele Rosenthal. (Fischer-Rosenthal, Rosenthal, 2001) Je v první řadě založena na rozlišení vyprávěného a prožitého života. (Přičemž předpokládají použití dalších pramenů – archivních materiálů, výpovědí lékařů apod.) „Prožitý život“ odkazuje k časovému sledu událostí, jak se opravdu staly, a možnému významu, který mohly mít v minulosti, je nutno např. zhodnotit minulé očekávání vypravěče či vypravěčky. Analýza „vyprávěného života“ se pak soustředí na události v takovém pořadí, jak je prezentuje vypravěč či vypravěčka, a jejich významu pro něj/ni v současnosti. Otázky, které jsme si přitom položili v prvním kroku (analýze „prožitého života“) přitom slouží jako určitá kontrastní fólie, pomocí které „můžeme zodpovědět, které události jsou ve vyprávění rozvinuty, které nejsou tematizovány vůbec či jen v náznaku, a jak se vytvářená posloupnost vyprávění odchyľuje od chronologie událostí.“ (Ibid)

Kroky přitom provádíme v tomto pořadí:

1. Rozbor biografických údajů (události, příběhy)
2. Textová analýza a analýza tematických polí (postupná analýza jednotlivých textových částí interview – sebezprezentace)
3. Rekonstrukce případu (prožitý život)
4. Kontrastní srovnávání vyprávěného a prožitého příběhu
5. Vytváření typů

Detailněji rozebírají jednotlivé kroky autorky „Paměti žen“, které navíc zařadily „vytváření map“, které se pro můj výzkum ukázalo jako velmi inspirativní a přínosné, přestože na počátku jsem byla k výchozímu předpokladu „vztahovosti“ ženských narací poměrně skeptická. Nejdříve se ale vrátím k podrobnějšímu popisu použití metod v „Paměti žen“ a jejich použitelnost pro moji analýzu. Texty, které zkoumám, nejsou orální historií v pravém slova smyslu, jedná se sice o vyprávění psané v ich-formě, ale ve své podstatě je autobiografická podoba textu literární formou, která jako taková není přístupná narativní analýze používané v orální historii. Texty už prošly mnoha korekcemi, do jejich výsledné podoby zasahovalo mnoho osob i faktorů, mají samy o sobě podobu uceleného příběhu se všemi pravidly, která se k této literární formě vážou a která zároveň do jisté míry určují, jak je příběh vyprávěn, co je vyprávěno a co je

naopak potlačeno, které události a které argumentace jsou zařazeny v konkrétních místech textu apod. I přesto jsem se rozhodla použít níže popsanou metodu narativní analýzy, neboť se stále jedná (a čtenáři je to takto bezproblémově chápáno) o autobiografické vyprávění autorek o vlastním životě, jakkoliv už stylizované. Provedení některých níže popsaných kroků narativní analýzy (sestavení biogramu, připravení resumé, sekvenční analýza a tematická analýza) mi umožnilo rozkrýt, na co je kladen důraz v textu, a to bez ohledu na to, jestli je tento důraz klade autorka, nebo editor/ka. Ve výsledném textu se totiž odráží, co je v české ženské holocaustové paměti chápáno jako „významné“, „důležité“ a hodné „tematizování“, a co je naopak pouze letmo zmíněno, potlačeno, či v rámci textu odsunuto na okraj. Jistě, není možné výsledně rekonstruovat biografii autorky textu, ale to ani není mým cílem, jde mi o to, že tyto texty jsou předkládány jako „žité příběhy“. Např. na obálce knihy Kateřiny Pošové je uvedeno: „*V životním příběhu Kateřiny Pošové, která vyrůstala v Košicích v maďarsko-židovské rodině architekta a stavebního podnikatele, se jako v zrcadle odráží většina událostí, které se odehrály ve střední Evropě od třicátých let minulého století.*“ (Pošová, 2003) Jako biografická vyprávění je tedy i analyzuji, ačkoliv přitom kladu důraz na samotný text a nikoliv na kontext. Jsem si přitom vědomá, že narativní biografická analýza je z tohoto pohledu problematickou metodou, ale při použití jiné metody by se podle mého názoru mohla vytratit právě vazba na „žité příběhy“, jakkoliv ho není možné vzhledem k podobě dat (textů) rekonstruovat. Autobiografický text není libovolným vyprávěním, vždy je do jisté míry zakotven v této autorčině konstrukci sebe sama a svého životního příběhu podobně jako u žen v biografických rozhovorech, i když oproti těmto ženám je jejich konstrukce ucelenější a vstupuje do ní více faktorů (ať už vnitřních či vnějších). Pro ilustraci této „zakotvenosti“ opět použiji citaci z knihy Kateřiny Pošové, kde Pavla Frýdlová v úvodu popisuje proces vzniku výsledného textu: „*Kateřina si text rozhovoru vzala s sebou na prázdniny ke korektuře a vrátila mi ho „sem tam doplněný“ – o třetinu delší.*“ (Pošová, 2003:10)

Vrátím se tedy k detailnímu pohledu na uplatnění metody narativní biografické analýzy v projektu Paměť žen, aby bylo naprosto zřejmé, jak metodu používám a kde se od ní naopak odchyluji a z jakých důvodů.

1. Analýza biografických dat. Vychází se z chronologického sledu událostí v životě vypravěčky a zatím nejsou podstatná jakákoliv hodnocení či sebevýznamňování

samotnou vypravěčkou. (Kiczková a kol., 2006:61) Biografická data bohužel nebyla u všech mnou zkoumaných memoárů k dispozici. Pokusila jsem se tedy „rekonstruovat biogram“ na základě různých poznámek v textu, které nebyly nijak datovány či blíže rozvedeny, abych mohla alespoň připravit krátké resumé s některými biografickými údaji. Nejedná se tedy o biogram v pravém slova smyslu, ale krátký kompilát příběhu a charakteristických prvků textu samotného. Tento krok byl pro mě důležitý ve smyslu určení hranic holocaustového příběhu, ukázalo se totiž, že některé autobiografické holocaustové texty začínají popisem dětství autorky, zasazení do příbuzenských vztahů sahajících často až k prarodičům a končí v „současnosti“, tedy pokračují vyprávěním o dalších padesáti letech po válce, jiné se naopak přesně omezují na jasně vymezené období válečného života.

2. Sekvenční analýza segmentů. V tomto kroku je text analyzován v takovém pořadí, v jakém ho prezentovala vypravěčka. (Kiczková a kol, 2006:62) V tomto bodě jsem zjistila, že memoárové texty jsou v podstatě uspořádány chronologicky, neboť autorky mají možnost začleňovat dodatečné vzpomínky do textu v průběhu editace, v případě deníkových záznamů je pak chronologičnost naprosto zřejmá. Soustředila jsem se tedy na identifikování konkrétních segmentů na základě „tematické změny ve vyprávění a střídání různých druhů výpovědí v textu – opis, argumentace a vyprávění příběhu.“ (Kiczková a kol., 2006:62) V tomto kroku se „neptáme na to, jaký význam měly pro respondentku tehdy v jejím životě, když se udály, ale jakou funkci a význam tyto prezentace mají pro ni dnes a proč tuto zkušenost tematizuje použitím určitého druhu výpovědi/textu.“ (Kiczková a kol., 2006:62) V mém případě je problematické analyzovat, jaký význam mají určité události pro autorky textů dnes i to, proč je tematizovala určitým druhem výpovědi, neboť jeden z analyzovaných memoárů měl pouze deníkovou podobu, a u všech nelze rozlišit „hlas autorky“ a ostatních do konečné podoby memoáru zasahujících osob a faktorů. Což ale na druhé straně neznamená, že není možno analyzovat, proč je určitá výpověď v textu zařazena na tomto konkrétním místě a v této formě, jaké to má implikace pro výsledný smysl textu a konstrukci „životního příběhu“ autorky.
3. Vytváření map. „Předpokládaný (hypotetický) mechanismus, kterým se řídí výběr, je vztahovost. (...) což koresponduje s myšlenkou, že ženská identita se utváří jako vztahová identita.“ (Kiczková a kol. 2006:63) Tento bod byl pro mě, jak jsem již

naznačila výše, mírně problematický, protože ne ve všech memoárech konstruovaly ženy sebe samu prostřednictvím vztahů a navíc jsem měla pocit, že pokud analýzu postavím na tomto „hypotetickém“ konstrukt, budu mít tendenci si ho potvrdit. Abych tento krok „otestovala“, rozhodla jsem se ho aplikovat právě na ten text, ve kterém vztahovost nebyla zřejmá, přičemž jsem snažila neustále reflektovat, že koncept „ženské identity“ jako „vztahové identity“ je z mého pohledu značně esencialistický. Ukázalo se, že „mapa“ v tomto případě byla jedním z nejdůležitějších kroků analýzy, neboť „mapa zároveň nepřímo odkazuje na tematické spojení textových segmentů, a to především z hlediska „vztahovosti“. Zároveň se tím chce zabránit jakémukoliv atomizování biografických zážitků, ale i neadekvátnímu vytrhávání jednotlivých vztahů a událostí z celkové souvislosti a jejich nadinterpretace.“ (Kiczková a kol. 2006:63) Já jsem se v tomto případě soustředila nejen na osoby, o kterých vypravěčka píše, ale i na význam, jaký pro ni setkání s nimi mělo, a to, jaké jejich vlastnosti a charakteristiky zdůrazňuje. Tento moment byl pro mě velmi podstatný z hlediska genderové analýzy. Druhým důležitým krokem pak byla vztahovost jednotlivých konceptů (svobody, viny/neviny atd.) z hlediska vypravěčky. To, jak s nimi vypravěčka pracovala, pro mě bylo jedním z cenných vodítek v identifikování její „strategie přežití“.

4. Vygenerování určitých témat, „která nejenže byla nejvíc zastoupená, ale zároveň tvořila jakýsi průřezový pohled na utváření identity vypravěček.“ (Kiczková a kol., 2006:64) Na základě výběru témat pak následuje zformulování teoretické mřížky a naformulování otázek. V mém případě se ukázala významná propojenost témat moci vs. „bezmoci“, na jejichž pozadí vypravěčky vyjednávaly konstrukci vlastní identity, která se performativně odrážela v jejich „strategii přežití“.
5. Segmentace z hlediska témat. Identifikace struktury každého tématu a zviditelnění jistých klíčových míst v textu. (Kiczková a kol., 2006:65)
6. „Následovala podrobná interpretační analýza jednotlivých klíčových míst textu z hlediska zvoleného tématu a pokračovala vyhledáváním vzájemných souvislostí mezi vybranými textovými segmenty přes optiku tématu. Samotnou tematickou interpretaci strukturovaly zvolené otázky, které se při zpracování každého interview opakují.“ (Kiczková a kol., 2006:65) Velmi užitečnou se zde ukázala analýza tzv. „malých příběhů“, jakýchsi tematických odboček v lineárním toku textu. Právě tyto

„střípky“ odhalovaly vykonstruovanou povahu celého příběhu. V některých textech se jednalo o součást celého vyprávění, „malé příběhy“ byly podepřeny vlastní reflexí (ve formě argumentace) autorky. Nicméně sama tato reflexe byla často důležitým podkladem pro mou analýzu.

7. Rekonstrukce minulosti, respektive „biografický význam (podstatných) zážitků/událostí, které měly pro vypravěčku v dosavadním životě“ (Kiczková a kol., 2006:68) v tzv. „rozšířeném resumé“. Tento a následující kroky už jsem ve svém výzkumu neprováděla vzhledem k povaze textů, se kterými jsem pracovala, jak objasňuji výše.
8. – 10. Kroky, které byly založeny na týmové práci, jak jsem ji popsala výše, a rozhodování o tom, jak strukturovat výsledné interpretace, aby byly co nejsrozumitelnější v celé komplexnosti.

3.2.2. Teoretická východiska pro tematickou interpretaci memoárových textů a výběr memoárů

Výše jsem identifikovala dvě témata (bez/moc a strategie přežití), která mi budou sloužit jako teoretická mřížka při interpretaci jednotlivých textů. Oba tematické celky se velmi prolínají, nelze je odlišit jeden od druhého. Abych se vyvarovala opakování některých citací a interpretací, budu chápat analýzu obou témat jako celek. Je tedy možné, že některé dimenze moci budou součástí analýzy tématu „strategie přežití“, které vnímám jako komplexnější uchopení rekonstrukce biografii, jakési pokračování a doplnění analýz „moci“.

Moc v tomto případě chápu ve Foucaultovském pojetí, které jsem detailněji popisovala výše, přičemž podstatné je, že moc není „vlastněna“ někým, ale je procesní povahy a je inherentním předpokladem každého vztahu a subjekt je zároveň aktivním produktem moci. (Kendall, Wickham, 1999:52-53) Detailnější problémové okruhy jsem převzala z „Paměti žen“. (Kiczková a kol., 2006:73)

- a) Čemu se vypravěčka podřizovala a jak sama přitom hovoří o přijetí podmínek podřízení se a přizpůsobení se (moci)?
- b) Jak vypadala její vlastní schopnost jednat, resp. jak ona sama vykonávala moc?

- c) Místa nesouhlasu, vzdoru, obratu až opozice vůči podmínkám podřízení. Kdy a v jakých situacích vypravěčka mluví o takových činnostech a jednání, které se začaly vymykat podmínkám podřízení, překračovaly je nebo jim odporovaly. (Já bych přidala funkci mlčení jako formu resistance, tedy o jakých činnostech a jednání se vypravěčka letmo zmiňuje či vyplývají z kontextu, protože by mohly narušit její konstrukci identity.)

Strategie přežití

Použití tohoto konceptu částečně vychází z teoreticko-výzkumné práce Heinemann (Heinemann, 1986:40), jež identifikuje 3 typy postav, které se vyskytují ve vyprávěních o holocaustu (ať už se jedná o memoár či fikci): Přeživší, oběť a hrdina. Pro mou analýzu je podstatný první typ, neboť charakterizuje všechny autory a autorky memoárů. Přeživší je „postava“, která si snaží udržet jistý řád v extrémních událostech, jež jsou mimo kontrolu individua. Tato má formu strategie přežití a zahrnuje set aktivit, jednání vedoucích k přežití a zachování určitého (i když modifikovaného) morálního kodexu.³¹ (Ibid) Podstatný je pro mě v této definici právě pojem „řád“, neboť ten je, jak se ukázalo v mé analýze, založen na modifikaci předválečných norem a stereotypů, jejichž vtělení do sebekonstrukce konkrétního subjektu je prosyceno genderovými významy. Tento řád a modifikovaná pravidla vlastní morálky jsou následně určující pro „strategii přežití“ subjektu.

Heinemann dále načrtává možné rozlišení holocaustových vyprávění z hlediska pozice a jednání přeživších (v tomto případě vypravěčů) ve vztahu k ostatním. (Heinemann, 1986:85-86) Každý/á přeživší musí ve svých vzpomínkách najít rovnováhu mezi vlastním egocentrismem a spoluprací s ostatními. V této rovnováze pak může „odhalit“ vlastní strategii přežití, která je implicitně obsažena v memoáru, aniž by byl/a nucen/a žít s nepřekonatelným pocitem viny. (Heinemann, 1986:81) Analýza vztahů pro mě tedy v tomto případě neodkazuje ke konstruování ženské identity skrze vztahy, ale

---

³¹ „Oběti“ jsou ti lidé, kteří přistoupí plně na brutální pravidla tábora a zůstávají oběťmi, i když přežijí. Oběti jsou v šoku, bez vůle, neschopni se zorientovat a probojovat v pravidlech táborového života, často jsou charaktery obětí „pozadím“ hlavního příběhu, součástí lágrového kontextu nebo symbolizují obávaný osud pro hlavní hrdiny. „Hrdinové“ jsou dvou typů: tragický a oslavovaný. Tradičně je hrdinské přežití, zatímco smrt znamená kapitulaci. Určité okolnosti smrti ovšem mohou smrt označit a vykládat jako hrdinskou (př. záchrana dalšího života atd.). (Heinemann, 1986:40)

k prozkoumání řádu, jenž určuje strategii přežití, optikou hodnot a určitého morálního kodexu přeživšího, které se projevují právě ve vztazích k druhým.³²:

- Privilegovaní a humanisticky orientovaní přeživší.
- Neprivilegovaní a humanisticky orientovaní přeživší.
- Egocentričtí přeživší. Heinemann ve svém výzkumu žádného přeživšího tohoto typu neidentifikovala, neboť, jak konstatuje, ne-fiktivní příběhy psané z této pozice jsou velmi vzácné, což může být dáno tím, že „část procesu přinášení svědectví může být zaznamenání příběhu takovým způsobem, aby umožnil přeživšímu pokračovat ve svém vlastním životě v rámci kultury, kde jsou genderové normy velmi silné.“ (Waxman, 2006:150) Tuto tezi lze rozšířit na „normy“ obecně a vztáhnout ke konstrukci koherentní identity přeživšího.

Strategie přežití bude do jisté míry vycházet z předchozí analýzy moci, bude jakýmsi shrnutím základních zjištění a hledáním implikací pro definici řádu, ve kterém se vypravěčka pohybovala a jakým způsobem sama sebe vyjednáváním tohoto řádu konstruovala. Důležité přitom bude rovněž, jak sama sebe v rámci tohoto řádu umísťuje do stávajících struktur a hlavně vztahů.

Jednotlivými okruhy, jak jsem je v rámci analýzy tohoto tématu, částečně prostřednictvím výše popsaných konceptů, identifikovala, jsou:

- a) Prozkoumání řádu, ve kterém se vypravěčka pohybuje (případně, jak se tento „řád“ mění v průběhu různých období vypravěččina života.)
- b) Konstrukce identity vypravěčky vyjednáváná v tomto řádu
- c) Pozice vypravěčky ve struktuře vztahů

Mým cílem v analýze tohoto tématu je celistvý pohled na „strategii přežití“ s důrazem na propojenost jednotlivých okruhů, jejich oddělením by se totiž interpretace stala pro

---

³² Zároveň se tato analýza nevztahuje k teorii morálky a k etice, neboť můj pohled není hodnotící, morální kodex je v tomto případě pouze vyjádřením určitých hodnot, norem a stereotypů, ke kterým se subjekt vztahuje. Otázky, prostřednictvím kterých Heinemann (Heinemann, 1986:86-87) analyzuje vztahy k druhým, jsou následující:

- Snaží se vypravěč pomoci ostatním? Má nějakou možnost pomáhat?
- Pomohli ostatní jemu? Blízcí přátelé nebo cizí lidé?
- Zajímá se vypravěč o ostatní či jejich pocity?
- Jakou roli hraje pozice vypravěče v přežití nebo v možnosti pomáhat ostatním?
- Vzbuzuje v současnosti memoár nepříjemné pocity o vypravěči?
- Jaká je role krátkých setkání či pozorování z povzdálí? Jaká je role delších vztahů a přátelství?

čtenáře velmi krkolomnou. Samozřejmě i v tomto případě je třeba mít na paměti, že se nejedná čistě o „konstrukce“ vypravěčky, ale spíše „konstrukce vypravěčky v konkrétním textu jakožto literárním díle“.

Výběr memoárů k detailní analýze

- Ludvíková, Alena (2006) *Až budu velká, napíšu román*. Deník matky a dcery z doby protektorátu. Praha: GplusG. První vydání.
- Pošová, Kateřina (2003) *Jsem, protože musím... napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha: Prostor. První vydání edice Česká paměť.
- Margoliová-Kovályová, Heda (2003) *Na vlastní kůži*. Praha: Academia. Třetí vydání.

Mým původním záměrem, když jsem začínala pracovat na tomto výzkumu, bylo prozkoumat co největší množství česky psaných (nebo do češtiny samotnými autorkami přeložených) memoárových textů a identifikovat široké pole témat a konceptů spojených s genderem jakožto analytickým nástrojem i deskriptivní proměnnou. Nicméně, jak už výše popisuji i v samotném úvodu, použití narativní analýzy jsem považovala za natolik důležité pro svou analýzu a následné interpretace, že jsem se rozhodla vybrat pouze 3 texty podle následujících kritérií.

Vzhledem k tomu, že si kladu za cíl popsat rozdílnost konstrukcí holocaustové zkušenosti různými autorkami, bylo by nejjednodušší vybrat si naprosto odlišné texty. To by ovšem nenabouralo iluzi „typického ženského holocaustového příběhu“, ale „rozbilo“ by ho to na více „typizovaných příběhů“. Rozhodla jsem se tedy pro jinou strategii – vybrala jsem dva texty s na první pohled podobným příběhem, hodnotami a strategiemi (Heda Margoliová-Kovályová a Kateřina Pošová) a jeden text naprosto odlišný (Alena Ludvíková). Pomocí tohoto „výzkumného vzorku“ se mi podařilo identifikovat jak jemné významové nuance v podobných konceptech tematizovaných Hedou a Kateřinou, tak zcela rozdílnou konstrukci moci, řádu a strategie přežití v textu matky Aleny Ludvíkové. (Vzhledem k tomu, že v textu nikde není zveřejněno matčino pravé jméno, budu jí v dalším textu pro zjednodušení říkat smyšleným jménem Klára S.)

Dalšími kritérii, kromě obsahu, které ovlivnily výběr textů, byly osoby autorek (národnost a věk) a forma memoáru, tedy zda se jednalo o vyprávění z pohledu současnosti či deníkové záznamy. Vzhledem k tomu, že Československo bylo v předválečné době národnostně velmi pestré, chtěla jsem, aby alespoň jedna z autorek nebyla Češka, a Kateřina pochází z maďarsko-slovenské rodiny. Memoár Kateřiny popisuje její život od narození po současnost, přičemž ve středu jsou zařazeny deníkové záznamy čtrnáctileté Katky z války. Heda tematizuje období války pouze krátce, hlavní záběr textu se soustředí na období komunismu, což ovšem, jak ukážu níže, neznamená, že se v něm neodráží holocaustová zkušenost. Text Aleny Ludvíkové má tři části – její deník, její reflexi z pohledu současnosti „jak to ve skutečnosti bylo“ a terezínský deník její matky Kláry. K analýze jsem si přitom vybrala pouze deníkové záznamy matky, neboť se v rámci těchto tří textů jednalo o jedinou dospělou ženu a matku (už v době války). Vyprávění Kláry nemá žádný přesah na předválečné či poválečné události.

3.3. Analytická část

3.3.1. Analýza memoáru Hedy Margoliové-Kovályové

Margoliová-Kovályová, Heda (2003) Na vlastní kůži. Praha: Academia. Třetí vydání.

Text byl poprvé vydán v roce 1973 v Torontu (v rámci projektu 68 Publishers), následovalo druhé vydání v roce 1992 v nakladatelství Československý spisovatel, z něhož vychází text 3. vydání v nakladatelství Academia v roce 2003, který byl základem mé analýzy. Všechny tyto informace jsou součástí ediční poznámky, zařazené na konci knihy, zároveň je zde zmínka o tom, že už při přípravě 2. vydání „autorka provedla obsahové a stylistické úpravy, ponechala však pozměněná jména některých osob.“ Třetí vydání vyšlo v nezměněné podobě, na žádost editorů se autorka uvolila k použití plných znění některých jmen, a to právě v rámci ediční poznámky.

Memoár Hedy Margoliové-Kovályové začíná okamžikem nástupu do transportu v říjnu 1941. Heda tematizuje období před tímto okamžikem pouze letmo, svůj život do původních rodinných vztahů a vazeb příliš nezasazuje, a už vůbec ne chronologicky.

První zmínka o rodičích se objevuje až na 6. stránce vyprávění a o bratrovi se dozvíme pouze z rodinných fotografií, vložených uprostřed. Období války pak zabírá „pouhých“ 45 z celkového počtu 219 stran celého textu, přestože se v dalším textu k válečnému období neustále vrací a vztahuje. V jejím vyprávění je patrný velký přesah, neboť události válečné jsou následovány obdobím komunismu a persekucemi vůči její „nové“ rodině (její manžel, původně vysoký komunistický funkcionář, je následně popraven). Moje analýza vychází z válečného období memoáru, období poválečného života a komunismu nestojí v centru mého zájmu, nicméně nelze jej úplně pominout, neboť obě části v memoáru tvoří koherentní celek a teprve ve vyprávění o komunismu a jeho mocenských praktikách se zřetelněji projevují některé autorčiny postoje a vynořuje se jasná linie jednání a argumentace vedoucí ke strategii přežití.

Celou strukturu textu považuji za velmi důležitý prvek ovlivňující význam autorčiny výpovědi o vlastním životě. Vyprávění z období války je velmi stručné, transport a pobyt v koncentračních táborech autorka popisuje na 13 stranách textu a to ještě prostřednictvím několika vybraných „minipříběhů“. Dalších 25 stran pak „zabírá“ popis

útěku z pochodu smrti, cesta do rodné Prahy a snaha najít pomoc od někoho s lidí, které znala před válkou. Následujících 38 stran textu je věnováno období konce války, krátkého pobytu v ilegalitě, znovunalezení manžela a velmi rozsáhlé argumentační pasáží autorky o tom, jakým způsobem válka ovlivnila vzestup komunismu v poválečném Československu. Poslední část textu jakoby ukončuje celý předcházející text a čtenáře uvádí do „přítomnosti“, neboť začíná slovy: „*Dnes jsem si vyšla ven. Byla ještě zima, ale jaro už je ve vzduchu, a předjaří, to je pro mne vždycky doba vzpomínání.*“ (89) Následuje 130 stran vyprávění o tom, jak se její manžel stal funkcionářem komunistické strany, Heda popisuje jeho pocity a vysvětluje pozadí jeho rozhodnutí, zároveň popisuje, jak se sama přizpůsobovala jeho rozhodnutím a ideálům, co to pro ni znamenalo. Tato část textu je velmi detailní, plná přímé řeči, dotýká se intimních vztahů mezi oběma manželi. Celý posun změny formy textu je pozvolný, čím dramatičtějšími se události stávají, tím podrobnějším se vyprávění stává. Takto strukturovaný text je pro čtenáře velmi působivý, musím přiznat, že ačkoliv jsem memoár četla mnohokrát, vždy jsem se přistihla, že mě vyprávění strhává a „vystoupit z textu“, abych ho mohla analyzovat, pro mě nebylo vůbec jednoduché. Tato struktura textu byla jistě do jisté míry záměrná, autorka pracovala jako překladatelka a práce s textem jí tedy je velmi blízká. Jak sama říká na jednom místě v textu: „*Je až kupodivu, jakou hrůzu mají tito lidé činu [straničtí funkcionáři, kteří odsoudili a nechali popravit jejího manžela] ze slov. Žádný skutek není tak hrozný, tak hanebný, aby se ho neodvážili, žádný je neděsí a neruší jim pokojný spánek, pokud se o něm nezačne mluvit, pokud se nepojmenuje pravým jménem. Ale slovo je jediná zbraň bezbranných.*“ (194) A slovem Heda bezpochyby vládne. Text byl navíc několikrát přepracován, zasahovali do něj editoři a další lidé a faktory. Struktura a forma textu tady (na rozdíl od orálně-historických rozhovorů) vypovídá spíše o záměru autorky či editorů vytvořit předem zamýšlený „příběh“ s důrazem na konkrétní období či události. Podíváme-li se na strukturu textu podrobněji, je patrné, že Heda o svém „soukromí“ detailně začíná hovořit právě v okamžiku, kdy se její manžel stává stranickým funkcionářem a její život se tak do jisté míry stává sám o sobě „veřejným“. Z tohoto pohledu pak její text vlastně není tak docela soukromou výpovědí, Heda nemluví o rodičích, příbuzných a sourozencích (jednotlivé střípky o původní rodině jsou prakticky jediné události, které se v textu nevyskytují chronologicky, ale až uprostřed). Stejně tak se vlastně

nedozvíme, že si manžela vzala už před válkou (řekne nám to pouze popisek pod jednou z fotek s datem svatby). Na obale knihy je fotografie stranického průkazu jejího manžela a stejně tak první dvě fotografie uprostřed knihy jsou z manželova dětství. Metaforicky se podle mého názoru takto účelové použití částí soukromého života (v tomto případě nikoliv s cílem „donutit“ čtenáře „k akci“) odráží v jednom z „minipříběhů“, ve kterém Heda popisuje, jak po válce získala byt: *„Jednou k večeru (...) jsem vpochozovala (...) rovnou do kanceláře předsedy bytového úřadu a prohlásila, že budu přespávat v úřadě tak dlouho, dokud mi nepřidělí byt, protože nemám kam na noc jít. (...) Předseda spustil velký pokřik, ale já si ho nevšímala. Pomalu jsem si vybalila z tašky krabičku s mýdlem a kartáček na zuby a sklenici, vedle toho jsem si pěkně prostřela čistý bílý ubrousek, položila na něj kus chleba se sýrem a láhev s mlékem a přes úřední židli jsem si přehodila ručník košili. Pak jsem se posadila do předsedova křesla, nalila si mléko do sklenice a zakousla se do chleba. Předseda pořád ještě křičel. Dojedly jsem a začala si pomalu zouvat střevíce. Rozepjala jsem si první knoflík blůzy a to už jsem se modlila, aby se něco stalo. Rozepjala jsem si druhý knoflík. Předseda zrudl, utřel si zpocený zátylek a vyrazil z kanceláře. (...) Za chvíli se ozvalo zaklepaní a na mé vlídné vyzvání se pootvěřely dveře a do nich opatrně vklouzla předsedova pleš. Když viděl, že mé přípravy na noc nepokročily, oddechl si, pokynul za sebe a vešel dovnitř a za ním jeho podřízený, který mi předtím nescíslněkrát vyložil, že chápe mou situaci a ze srdce rád by mi pomohl, ale že mi byt dát nemůže, protože žádný nemá. Ted' držel v ruce kus papíru a řekl: „Když vám dáme dekret, abyste se mohla zítra nastěhovat, půjdete hned pryč?““ (60-61) Heda zde (stejně jako na jiných místech v textu) používá strategii zviditelnění jako způsob uplatnění moci. Celá kniha je vlastně napsána po osmašedesátém roce, vychází v samizdatu, Heda účelově zviditelňuje svůj soukromý život, aby bojovala proti komunistickému režimu ze zahraničí, aby očistila jméno svého popraveného manžela, a to nejen poukázáním na vykonstruovanost celého procesu v 50. letech, ale také popsáním motivací manžela a ostatních lidí pro zapojení se do budování komunistického režimu. Boj proti režimu také, jak ukáží níže, prostupuje Hedinu konstrukci sebe sama a charakterizuje celou její strategii přežití. To je samozřejmě do značné míry dáno koncepcí celého textu, tím, proč byl napsán a komu byl určen.*

Vzhledem k chybějícím biografickým údajům a chybějící části dětství a dospívání autorky, nelze zrekonstruovat celou biografii autorky. Biogram má tedy nekompletní podobu a slouží jako „záchytný bod“ k analýze toho, kterým částem svého života autorka věnuje větší pozornost, které naopak jen zmiňuje, případně, které části zcela očividně chybí. Dále jsem provedla sekvenční analýzu s důrazem na způsoby vyjadřování, které autorka používá k popisu jednotlivých událostí (vyprávění, popis, argumentace). Následovala tvorba map a podrobná tematická analýza, interpretace a částečná rekonstrukce životního příběhu autorky z hlediska významu jednotlivých událostí pro ni v současnosti.

Moc

a) Čemu se vypravěčka podřizovala a jak sama přitom hovoří o přijetí podmínek podřízení se a přizpůsobení se (moci)?

Hedin memoár začíná válkou a pokračuje životem v poválečném komunistickém Československu. Je zřejmé, že události pro Hedu „novější“ (komunismus) určují do značné míry pohled na události „starší“ (válku a holocaust), ale také události válečné používá k argumentaci postojů, hodnot a cílů jednotlivých aktérů i společnosti jako celku v období následujícím. V celém jejím vyprávění je patrný „přesah“ a jakýsi „nadhled“ nad konkrétními událostmi v jejím životě a tendence strukturovat jednotlivé segmenty vyprávění do koherentního celku, za účelem „vysvětlení“ a „odhalení“ obecnějších „pravd“ a postřehů. To se odráží i v tom, k jakým událostem se Heda vztahuje, neboť do jisté míry v příběhu potlačuje „sebe samu“, tedy upouští od detailního vyprávění vlastního života či používá svůj „jedinečný“ příběh pro ilustraci historického kontextu. To v konečném důsledku vyústí v nedualistický pohled na svět, který se prolíná napříč všemi tématy.

Hned v úvodu Heda identifikuje tři síly, které byly určující pro celý její život – Hitler, Stalin a „*třetí síla, to malé ptáče, mě udržela naživu.*“ Jak sama říká „*První dvě rozdrtily polovinu světa.*“ Nacismus a komunismus ve svém celku tedy chápe jako dva režimy, které nad ní vykonávaly moc a kterým byla nucena se podřizovat. Dále pak explicitně popisuje mocenské praktiky totalitních režimů obecně, přičemž je naprosto zřetelné, jakým způsobem sama utváří význam ve vztahu k událostem válečným. „*Zdá se nepochopitelné a neodpuštělné, že se u nás po Únoru lidé při výsleších bili a mučili,*

*že existovali koncentráky, a my nejen nic nevěděli, ale i kdyby nám to někdo řekl, nebyli bychom mu věřili. Když se o tom mluvilo v zahraničním rozhlase, bylo nám to jen důkazem, jak o nás ti imperialisté lžou. Teprve padesátá léta nám otevřela oči. Totalitnímu režimu není zatěžko udržovat lidi v nevědomosti. Jakmile se člověk vzdá svobody a vymění ji za pochopení nutnosti, za kázeň a konformitu s režimem, za slávu a velikost vlasti, za kteroukoliv z náhražek, které se mu často tak přesvědčivě nabízejí, vzdává se i nároku na pravdu a pomalu, po kapkách z něho začne unikat život, zrovna tak, jako by si podřezal žíly, a sám se odsoudil k bezmocnosti.*³³“ (14)

Nikoliv tedy konkrétní společenské uspořádání, ale obecně způsob, kterým všechny totalitní režimy uplatňují moc nad lidmi ve snaze neustále reprodukovat sama sebe a dlouhodobé důsledky, které z toho pramení pro mezilidské vztahy (ve smyslu společenských hodnot a norem obecně), je to, čemu se Heda musí podřizovat a k čemu se vymezovat. Heda takové chápání moci vyjadřuje velmi explicitně v souvislosti s ukončením války. První kapitola věnovaná válce je ukončena v okamžiku, kdy se vrací do Prahy a po delším putování nachází konečně „bezpečné“ útočiště. Nová kapitola (která vlastně ještě zahrnuje několik posledních válečných týdnů) začíná těmito slovy: „*Válka skončila tak, jako končí cesta tunelem. Už z dálky bylo vidět světlo, které pořád rostlo, a člověk se krčil ve tmě a toužil po té záři venku. Čím déle to trvalo, tím krásnější mu ten jas připadal, a pak konečně vlak zastavil a vyrazil ven a v tom božím slunku se objevil úhor plný plevle a kamení a hromady špíny.*“ (47) Podobné reflexe se prolínají celým popisem událostí koncem války: „*Už tehdy mi bylo jasné, že válka nejen zabijí, ale i rozežírání, a že rozdělila lidi, jako když řízne nožem. A že tenhle řez se hned tak nezacelí.*“ (49) „*A tak skončila ta hrozná, dlouhá a už skoro zapomenutá válka a život šel dál, šel dál přes mrtvolu, přes ty mrtvé i živé mrtvolu, protože tuhle válku nikdo tak docela nepřežil. Něco moc důležitého a vzácného v té válce zahubili, nebo snad to umřelo samo, hrůzou, hladem, hnusem – kdo ví. Honem jsme to pohřbili a země se nad tím rychle slehla a my se k tomu netrpělivě obrátili zády, protože teď nám přece začínal ten opravdový život a jen na nás záleží, co z něj uděláme*“ (52)

Jsem si vědoma toho, že jsem výše spíše interpretovala Hedino chápání moci, aniž bych identifikovala konkrétní implikace pro její životní příběh. K tomu se nicméně vrátím v následující vrstvě analýzy, neboť to, čemu se Heda podřizovala, velmi úzce souvisí

---

³³ Veškerá zvýraznění jsou v rámci následujícího textu provedena mnou.

s její kontrolou nad vlastním životem a s vlastní schopností jednat a nelze to interpretovat jedno bez druhého.

b) Jak vypadala její vlastní schopnost jednat, resp. jak ona sama vykonávala moc?

Jedním ze způsobů, kterými si Heda v nelehkých podmínkách židovského ghetta v Lodži i později udržuje kontrolu nad sebou a částečně i svou situací, je právě aktivní jednání.

Její aktivní jednání rozliším na základě toho, do jaké míry je aktivita vědomá a do jaké míry je u Hedy zvnitřněnou součástí jí samé a její „životní strategie“ obecně.

1. První případ, tedy jednání naprosto vědomé, Heda v memoáru explicitně zpracovává na dvou rovinách, které se navzájem prolínají, a v obou případech Hedina argumentace odkazuje k tomu, proč se v poválečném Československu rozvinul komunismus. Heda totiž byla díky svému manželovi v centru dění.³⁴
  - a. Rovina „pocitu viny“, kterou, jak Heda sama říká, do jisté míry pociťuje každý přeživší. *„Lidé si připadali vyvolení osudem k tomu, aby se obětovali, - byl v tom jistě i silný komplex viny, který se projevoval u každého, kdo přežil koncentrák: proč jsem zůstal naživu zrovna já a ne můj otec, bratr, kamarád? Jsem jim zavázán, oni zahynuli místo mne, já za ně musím vybojovat svět, ve kterém by se tohle nemohlo nikdy opakovat.“* (68) Jakkoliv Heda hovoří v této souvislosti „o každém, kdo přežil koncentrák“, dále říká „proč ne můj otec, bratr, kamarád“, a nehovoří přitom o „matce, sestře, kamarádce“. Nemyslím, že je tohle užití generického maskulina úplně náhodné. Už dříve v textu totiž popisuje v souvislosti se svým manželem jev, o kterém mluví ženy i v dalších memoárech, i když trošku v jiném kontextu a hlavně v souvislosti s vlastními otci. *„Rudolf byl velice tichý, vážný člověk, naprosto nesobecký. Prožitek z koncentráků ho zasáhl hlouběji než kohokoli, koho jsem znala. Nikdy se nevzpamatoval z ponížení, že on, mladý zdravý člověk, důstojník československé armády, se dal bez odporu zavřít a musel nečinně přihlížet všemu vraždění. V koncentracích pomáhal kamarádům bez ohledu na nebezpečí (...), ale ten pocit nemohoucnosti a viny ho nikdy nepřestal trýznit.“* (65) Odvolání se na „důstojnickou čest“ v kontrastu s „nemohoucností“ podle mého názoru odkazuje

---

³⁴ Říkám-li „díky manželovi“, myslím tím, že to Heda sama takto popisuje.

k Jonesově genderové analýze nebojících mužů, kterou popisují výše. Heda samozřejmě ani implicitně netvrdí, že by konsekvence „pocitu viny“ byly převážně spojeny s muži, na to je její chápání světa příliš komplexní, nicméně naznačuje to (a ve vyprávění se tento prvek projeví vícekrát), že některé prvky maskulinity Heda chápe jako samozřejmé, neproblematické a žádoucí, a tomuto konceptu maskulinity pak přizpůsobuje svoje chápání feminity, ačkoliv tu už jako problematickou do jisté míry vnímá. Blíže to analyzuji ještě později.

- b. Rovina „zlomu“ a „pádu“ osobní identity. *„Všichni koncentráčníci si jistě dodnes pamatují na tu tehdejší úspornost, to totální zaměření k jedinému cíli, ke konci války. Život nebyl život v žádném smyslu, bylo to jen směřování k něčemu – všechno naše myšlení a konání se ospravedlňovalo budoucností, přítomnost byla jen k tomu, aby se člověk přes ni nějak přenesl. (...) Když konečně přišel konec války, naše úleva a radost se brzy proměnily v pocit zmrznutí, v touhu zaplnit prázdnotu, kterou ta intenzita čeká, vůle a snad i fyzických útrap zanechala.“* (67) Právě tato „touha zaplnit prázdnotu“ je pak podle Hedy hnacím motorem k aktivnímu konání a jednání. Jak sama cituje svého manžela: *„Jakživ jsem si nemyslel, že patříš mezi ty, co nejsou ani studení, ani horcí. Když teď zůstaneš stranou, budeš si to do smrti vyčítat.“* (80) Ona sama zde však identifikuje jeden velice důležitý moment, a to „pnutí“ mezi odvahou a rozvahou. Ilustruje to na popisu dvou svých přátel:

„Zdeněk strávil celá léta s partyzány v lesích. Trochu kulhal, protože měl omrzlé nohy, ale zároveň s ním vešla do místnosti zase ta známá jistota a síla lidí, pro které tělesná strádání nejsou utrpením, ale výzvou, příležitostí změřit a zvážit sám sebe, poznat, odkud kam sahám, jak daleko dokážu posunout meze své vůle, své osobnosti, svého lidství.“ (64)

„Franta (...) přežil válku v Praze, nenápadně a potichu, ničeho nečestného se nedopustil, nekolaboroval ani nehradil, ale také nic neriskoval. Ačkoliv už před válkou skončil vojenskou službu v hodnosti důstojníka, ani ho nenapadlo pomyslet na nějaký odboj. Přečkal válku, jako když zvíře přezimuje, nic nezískal, ale taky málo ztratil.“ (64)

Heda v tomto místě vyprávění přechází z obecné roviny k popisu vlastních pocitů a postojů. *„Všechno, co říkal Franta, mi znělo správně a rozumně, strízlivě a demokraticky, ale Zdeňkovy argumenty podpírala jeho osobnost, jeho zkušenosti.“*

To, co říkal on, znělo silně a přesvědčivě proto, že to říkal on.“ (64) Dále už říká mnohem konkrétněji: „Mně připadá právě tehle sklon k sebeobětování, k mučednictví, nesmírně nebezpečný. (...) kdo dovede s poměrně lehkým srdcem sám přinášet oběti, dokáže je s ještě lehčím svědomím vyžadovat od druhých.“ (69) Je zde patrný posun od „minulého já“, které má odrážet myšlení Hedy v tehdejší době, k „současnému já“, které již reflektuje prožitou zkušenost uplynulých několika desítek let. Celý tento úsek textu přitom velmi systematicky přivádí čtenáře k mocenským praktikám komunistické strany a k tomu: „co s námi ta partaj, ta příslušnost k tomu náboženskému řádu, dělala. Chtělo to především, aby člověk neustále zkoumal sám sebe, své myšlenky, přání, sklony a pokaždé, když v sobě objevil nějaký rozpor mezi tím, co řád hlásal, a mezi svým osobním názorem, přičetl jej na vrub své vlastní nedokonalosti, svému buržoaznímu původu, zastaralému myšlení, intelektuálské dekadenci, pochybnému vzdělání. (...) Komunismus je odvěký ideál lidstva – nesmíme pochybovat o ideálu, ale jedině o sobě. Vždyť i já, osoba naprosto nefanatická, jsem si často zoufala: čím mám myslet, když ne svou hlavou?“ (71-72) Tato Hedina analýza je velmi pronikavá, ale výrazně se neliší od ostatních, které Heda ve svém textu předkládá. Nicméně následuje překvapivý a velmi důležitý obrat k esencialismu: „Že já jsem tomu nepodlehla, nebylo rozhodně tím, že bych byla lepší nebo chytřejší, ale tím, že jsem skrz naskrz ženská, čili bytost mnohem bližší skutečnosti, prostému životu, že mě víc zajímá to, co je se děje kolem mne, v přítomnosti, mezi lidmi, které mám ráda, nežli v mlhavých sférách ideologie.“ (73) Překvapivost tohoto úseku je v tom, že dosud autorka nijak neodkazovala ke svému ženství, ve všech předchozích argumentacích, popisech či vyprávěních nebylo ženství nijak podstatným a už vůbec ne explicitním argumentem pro výklad čehokoliv, Heda dosud nehovořila o mužství či ženství, ale o univerzálním lidství. Důležité je ale také to, že Heda nemluví o mužích a ženách stereotypně, vzhledem k tomu, že své vyprávění mediuje skrze jednotlivé postavy, které nutně musí být mužské nebo ženské, předkládá celou škálu jednání a konání mužů i žen. Je tedy zřejmé, že maskulinitu či feminitu sice do jisté míry konstruuje stereotypně a hierarchicky (viz odvaha vs. rozvaha), ale zároveň jako charakteristiky, které nutně nemusí být připsány konkrétním mužům a ženám. Tímto se zpětně dostávám k tomu, čemu se Heda musela podřizovat, v tomto případě

genderovému řádu. Podstatné přitom je, že na rozdíl od ostatních mocenských praktik, které Heda reflektuje, moc genderového řádu je pro ni pravděpodobně „neviditelná“, určitě ale neartikulovaná. Na to, jak se to odráželo v jejím životě a strategii přežití se ještě podrobněji zaměřím později, ale abych tuto svou interpretaci přeci jen podepřela Hediným textem, podívám se podrobněji na její popis útěku z pochodu smrti, který se celý odehrává jako série setkání s různými lidmi. Prvním, kdo jí na útěku pomohl, byla neznámá matka s malou dcerou. Poté oslovili mladou Polku, která je odvedla k další Češce, paní Němcové. „*Ozval se rázný ženský hlas, pak několik šeptaných vět a dveře se otevřely. Z toho, jak rychle naše polská přítelkyně zmizela, jsme poznaly, že nám neuvěřila ani slovo a dobře věděla, jaké nebezpečí jí hrozilo, když nás doprovázela. Baculatá, energická paní Němcová nás ani nenechala nic vysvětlovat. Usadila nás kolem bíle prostřeného stolu v krásně čisté kuchyni a na stůl položila bochník chleba.*“ (28) Odtud se Heda s přítelkyní Hankou dopravila do Prahy a teď již nepotkávala osoby „náhodou“, ale cíleně začala oslovovat své přátele z předválečné doby. Tato část je uvedena slovy: „**Praha se za ta léta změnila snad víc než já.**“ (31) Následuje popis peripetií s hledáním zázemí a místa na přečkání do konce války, který je, zjednodušeně řečeno, vyjádřením zklamání, že osoby, na které spoléhala jako na „pevné body“, ji zklamaly, a naopak ji „zachránili“ ti, na které se obrátila už ze zoufalství. Je příznačné, že v prvním případě šlo o muže, a ve druhém o ženy a ve hře nebyly žádné příbuzenské vazby, které by celou situaci analyticky „komplikovaly“. Což odkazuje k určitému mechanismu, prostřednictvím kterého se Heda „orientuje“ ve světě. Důležité je, jak Heda osoby popisuje, tedy jak si je pamatuje před válkou a jak se následně zachovají.

Prvním, na koho se Heda obrátí je Jenda, kamarád ze všech nejbližší. „*Věděla jsem, že jestli je živ a na svobodě, půjdu najisto. Den předtím, než nás odvezli do koncentráku, Jenda k nám přišel do bytu (...) a prohlásil slavnostně: „Ať se stane cokoliv, já budu vždycky váš pevný bod. (...) Spolehněte se na mne ve všem, nikdy na vás nepřestanu čekat, vždycky se budete mít kam vrátit.*““ (31) Jendova reakce je ale pro Hedu prvním, z dlouhé řady zklamání. „*Zdálo se, že mě nepoznává (...), ale vtom šlehlo Jendovi očima tak děsné leknutí, tak smrtelná hrůza, že mi úsměv spadl z obličeje. (...) Nevzmohla jsem se na odpověď. **Tak tohle je ten můj pevný bod.***“

Tenhle strachem se třesoucí ubožák, který se mi ani neodvažuje podívat do očí.“ (32) Jenda není prvním mužem, který v Hedině textu symbolizuje řád uprostřed chaosu. Už na začátku, když popisuje okamžik transportu, píše: „(...) *desítky žen ječely v nervových záchvatech. (...) Bloumala jsem ustavičně kolem a hledala mezi tím tisícem lidí známé tváře. A tak jsem ho zahlédla poprvé. Dodnes si myslím, že to byl nejkrásnější člověk, kterého jsem v životě viděla. Seděl vzpřímeně a klidně na černém, stříbrem kovaném kufru a měl černý oblek, bílou košili, šedou kravatu a černý plášť, na hlavě krásný černý klobouk a opíral se o stočený deštník tenký jako párátko. (...) vyjímал se tak neuvěřitelně, jako by tam seděl nahý. Zarazila jsem se před ním, celá užaslá, a on povstal, uklonil se s úsměvem a pokynul mi, abych si sedla na kufr vedle něho. Byl to profesor klasické filologie z Vídně.*“ (8-9) Profesor později umírá skutečně a Jenda symbolicky prostřednictvím pádu jeho předválečných hodnot a ideálů. V obou případech se tato symbolika objevuje v textu jako obrat – Heda si uvědomuje změnu hodnot (respektive řádu) společnosti kolem ní. Druhou osobou, na kterou se Heda obrací, je „tetička“ – stará známá jejích rodičů. Tato žádost o pomoc je ale neplánovaná – východiskem z nouze po Jendově odmítnutí. „*Vylekala se, chuděra stará (...). Ale ukázalo se, že je to statečná babka, a když se vzpamatovala z prvního úleku, dojatě mě uvítala a honem mě usadila na staré plyšové kanape u zdi, pokryté rodinnými fotografiemi.*“ (33) Kromě důrazu, který Heda klade na statečnost tetičky, zasazuje ji také do rodinných vztahů prostřednictvím „rodinných fotografií“. Po této zkušenosti Heda reflektuje posun ve svém uvažování o poválečné Praze. „*(...) teď se musím postavit ještě mnohem horšímu nepříteli, lidskému strachu a lhostejnosti. Až do včerejška jsem měla přesný cíl – dojít do Prahy a najít Jendu. Teď jdu hledat člověka, jehož lidskost je větší než jeho strach.*“ (33) Mužskou postavu Jendy Heda vyměňuje za obecnějšího „člověka.“ Ale obrací se znovu na muže, tentokrát Frantu. *Franta byl ctižádostivý, svědomitý chlapec, který se těžce probíjel na studiích a ještě živil starou maminku. Dřel od rána do noci, o prázdninách dělal u sedláků, dával hodiny zabeđeným studentičkům a neodmítl ani sebetěžší práci, jen aby si něco přivydělal. Nikdy nezapochoyboval ani o svých schopnostech, ani o svých cílech.* (34) Franta ji také zklame. „*Odpusť, ale nedovedu si přestavit, že by ses mohla zachránit. (...) Podívej se na to rozumně a uvidíš, že je to beznadějně. (...) A je správné, abych já nebo*

kdokoliv jiný riskoval život pro něco, co pokládám, za beznadějně? Jaký má vůbec smysl nasazovat jeden život za druhý? (...) Tak jo, je to pravda. Mám strach.““ (35)

Po Frantově odmítnutí zamíří za kamarádkou Martou. *„Když mě Marta uviděla, nejdřív překvapeně couvla, ale pak se celá rozzářila radostí. Usadila mě do teplé kuchyně. (...) „To je dobře, žes přišla sem,“ řekla. „Už se nemáš čeho bát. Vlád'a ti pomůže. (...) Krátce, Vlád'a začal pracovat v ilegálním hnutí, pomáhá ukryvat různé uprchlíky, je ve styku s partyzány – no, však uvidíš.“ (...) Opravdu se změnil. Už to nebyl ten roztomilý povaleč z předválečných let (...) ale do očí se mi nepodíval, jenom se křivě usmál a podal mi ruku. (36)* Marta, kterou Heda opět symbolicky umístí uje do ženského prostředí – tentokrát nikoliv do rodinných vztahů, ale do teplé kuchyně – se Hedy ujme, ale pomoc jí nabídne nikoliv sama, ale prostřednictvím svého manžela. Ukáže se, že Vlád'a o svém působení v ilegálním hnutí lhal. *„Co se to s tebou děje? Najednou se bojíš udělat něco, cos dělal skoro celý rok? Nebo – cos říkal, že děláš – Vlád'o!“ Vlád'a dopadl na nejbližší židli a kolena se mu roztrásla. Marta zbledla tak, že její černé oči a vlasy vypadaly jako namalované na zdi za její hlavou.“ (37)* Heda se následně obrátí dva přátele, pár Milenu s Otou. Marta se nicméně do příběhu vrací, Hedu opět vyhledá a pomůže jí, tentokrát už jedná aktivně sama, bez manžela. *„K domu, kde bydlela Milena s Otou, jsem dorazila až pozdě odpoledne. Dveře mi otevřel Ota a chvílku mu trvalo, než se vzpamatoval, ale to už přiběhla Milena a popadla mě do náručí. (...) kdo by to do té Mileny řekl, nebojí se... a přitom má u sebe maminku a děti... ty děti! (...) Tady přece nemohu zůstat! Ty dvě maličké děti – a ta hodná stará paní! (...) Milena mi ještě připravila velikou tašku plnou jídla a různých užitečných drobností a vynutila na mně slib, že se vrátím, když nenajdu jiné východisko“ (37-38)* Heda odchází od Mileny, jednu noc stráví u přítelkyně rodiny – paní Musilové, další den zamíří ke kamarádce Zdence. *„Teď už mi zbývala jen jedna naděje, Zdenka. (...) Otevřela mi její matka (...) v náručí se jí vrtěl asi půlroční chlapeček. Vytřeštila na mne oči a celá se roztrásla. Konečně zvedla dítě jako kříž proti Antikristovi a zasípěla: „Proboha vás prosím, jděte pryč! Copak nevidíte – tohle dítě! Jděte pryč – kvůli tomu dítěti!““ (39-40)* Po zklamání u Zdenky bloudí bezcílně po Praze, hlavou se jí honí myšlenky na sebevraždu. Ocitne se před domem kamaráda Rudy, kde na ni už čeká dříve zmíněná kamarádka Marta. Ruda není v Praze, ale Marta ji u něj ubytuje. *„Marta*

celá bledá a rozčuchaná, mě rychle strhla dovnitř a dveře tiše zavřela. „Kdes byla celou tu dobu, kdes loudila, ty chudáku, proč jsi nešla od nás rovnou sem? Čekám tě tu celý den a šílím hrůzou,“ Marta šeptá a křičí a vzlyká zároveň.“ (43) Po pár dnech, které stráví v horečnatém stavu, nachází na stole lístek s adresou, kde se má setkat se s člověkem, který se o ni postará do konce války. „Byla jsem odpočatá a ještě zesláblá po horečkách, ale vyspalá a odpočatá. Už z dálky jsem ho viděla stát na rohu parčíku. Hubeného muže ve starém zimníku s aktovkou v ruce. Usmál se, když viděl, jak nespěle se blížím, a řekl: „Nemusíte nic povídat. Posílá mě Ruda.“³⁵ A přestaňte se bát. Všechno dobře dopadne.“ (...) Vzhledla jsem ke svému průvodci a cítila jsem, jak mi sněhové vločky roztávají na obličejí. Muž se znovu usmál a stiskl mi ruku.“ (45)

Zobrazení postav není schematicky rozděleno na mužské a ženské vlastnosti a reakce (ne všichni muži a všechny ženy se v tomto vyprávění zachovali stejně), nicméně jsou jasně patrné dvě věci. Jednak spjatost „maskulinity“ s vyššími hodnotami a ideály (předválečnými) a hluboké rozčarování, které válka konkrétně této maskulinitě udělila. A také spjatost „feminity“ s určitou „praktičností v jednání“ zakotvené v rodinném životě a vztazích, již autorka explicitně artikuluje později, když nazývá sama sebe „skrznastrž ženskou“. Přestože autorce při útěku nejdřív pomohly ženy, a to ženy naprosto cizí, po návratu do Prahy (do světa jí důvěrné známého) se obrací na Jendu a Frantu a u Mileny dokonce říká: „*kdo by to do té Mileny řekl, nebojí se...*“ (38) Celé vyprávění takto odkazuje k jistému „pádu řádu“ (který je popsán úpadkem genderových předválečných hodnot a „jistot“) a k jeho „znovunastolení“, „uzavírající se kruh“ je vyjádřen úvodem a závěrem tohoto textového úseku, v textu zvýrazněno tučně. K tomu to je třeba ještě poznamenat, že Praha je jakoby jednou z postav celého memoárového vyprávění, ve které se symbolicky odráží právě velké změny ve vývoji Československé společnosti.

2. Druhý případ, kdy je její aktivní jednání natolik internalizované, že se stává do jisté míry podvědomým, její aktivní přístup k životu je součástí její identity a prolíná se celým jejím vyprávěním.

---

³⁵ Ruda v tomto případě není její manžel. Je zajímavé, že Rudové se v textu vyskytují 3, ale nejsou nijak specifikováni, to že se jedná o různé osoby, se dozvíme až v ediční poznámce na konci knihy.

Hned po příjezdu do tábora si hledá způsob, kterým by produktivně trávil čas a zároveň pomohla ostatním. „*V našem transportu byl i náš známý rodinný lékař, skvělý starý pán, který mě znal už od narození. Bylo mu přes sedmdesát, ale denně se vydával s holí v ruce, stejnoměrným krokem procházel uličkami ghetta a hledal ty, kteří potřebovali jeho pomoc. (...) Byla jsem ráda, když přijal mou nabídku, že mu budu pomáhat.*“ (11) Později, když vypukl v jejich domě v lágru požár, je to ona, kdo se vrací do plamenů zachránit bratránka Jindříška. „*Vzpomínám si, jak jsme s tátou odvěkli dva kufry ven, mámu na ně posadili, zabalenou do dek, a nakonec jsem se rozběhla pro Jindříška. Hasiči mě nechtěli pustit zpátky, jeden se po mně rozpráhl holí a táta se s ním začal prát, já zatím proběhla dovnitř.*“ (13) Ona je také tím, kdo naplánuje útěk. „*Poslyš, někdo mě popadl za ruku a vtáhl do úkrytu za otevřenými vraty. Dnes jsem náhodou zaslechla, že zítra zahýbáme na server. Už nikdy nebudeme tak blízko jako teď.*“ *Tak vida, kdekdo ví, co mám za lubem.*“ (23)

- c) **Místa nesouhlasu, vzdoru, obratu až opozice vůči podmínkám podřízení. Kdy a v jakých situacích vypravěčka mluví o takových činnostech a jednání, které se začaly vymykat podmínkám podřízení, překračovaly je nebo jim odporovaly. O jakých činnostech a jednání vypravěčka mlčí, či se jen letmo zmiňuje, protože by mohly narušit její konstrukci identity.**

Je velmi obtížné ve zvláštní kapitole analyzovat místa nesouhlasu, vzdoru, obratu až opozice vůči podmínkám podřízení, neboť tato místa jsou součástí toho, jak sama vykonává moc a vlastně ústředním motivem celého textu, pokud jde o moc ve vztahu k režimům ve společnosti, tedy kterou režim (ať komunistický nebo nacistický) vykonává prostřednictvím jednotlivých osob. Zmíním tedy v této souvislosti dvě linie, v nichž Heda explicitně vzdoruje tomu, aby byla vtažena do mocenských praktik.

1. Heda získává formální moc. Hedin manžel je jmenován náměstkem ministra v komunistické vládě Československa, což Heda nenesla moc dobře. „*Můj svět se začal měnit hned druhý den po tom, co byla zpráva o Rudolfově jmenování uveřejněna v novinách. (...) Od té doby jsem si musela zvykat, že jsem pro každého, kromě malé hrstky starých přátel, přestala být člověkem a stala se předmětem závidi, podlézavosti, nenávisti nebo podezření.*“ (95) *A tak jsem se ocitla v dvojím*

ohni. Na jedné straně pod káravým dohledem ulice, která bedlivě střežila a kritizovala každý můj krok a jednou dokonce svolala schůzi, aby na ní projednala můj pohoršlivě neproletářský způsob oblékání (...) – na druhé straně pod příkazy vyšší společnosti, tonoucí v přepychovém nevkusu, pořizovaném na zvláštní příděly, které Rudolf nikdy nepřijímal. **Vyřešila jsem to, asi ke své škodě, tím způsobem, že jsem nedbala ani na jedny, ani na druhé.**“ (99)

2. Vůči Hedě je uplatňována moc. Hedin manžel je po vykonstruovaném soudním procesu popraven jako zrádce komunistické strany a jejích idejí a Heda se ocitá v pozici velmi perzekuované osoby, jak ze strany vládních činitelů, tak obyčejných lidí. „Lidé, hlavně ženy, se zastavovali a sledovali mě jedovatými pohledy, šuškali si mezi sebou, když jsem je mījela, několikrát si některá soudružka domovnice za mnou odplivla, pokud možno tak, abych to viděla.“ (149) Když její manžel umírá, Heda se rozhodne navzdory své situaci vyjádřit vzdor způsobem, který je jí přístupný. Ač zesláblá a po dlouhé nemoci, „vystaví se“ pohledu ulice. „Rozhodla jsem se, že nevyjdu na ulici jinak než ve smutku. Na nové věci jsem neměla, ale našla jsem ve skříni starý černý kabát a boty a ostatní jsme s Mařenkou obarvily. Desítky jedovatých pohledů mě sledovaly, když jsem se šourala po chodníku, co noha nohu mine a chvílemi se zastavovala, abych se opřela o zed' a nabrala dech. Byla jsem připravena na to, že mě někdo napadne, že odněkud přiletí kámen – některým ženám odsouzených se to stalo –, ale kupodivu, najednou jsem začala mít pocit, že mínění ulice se poprvé rozdvojilo. Po létech mi jedna žena řekla: „Viš, lidi nejsou ani tak zlí, jako jim to nemyslí. Štvát na veřejného nepřítele je zvyk zakořeněný od nepaměti, bezmála kulturní tradice. Ale na vdovu ve smutku, zvlášť když ještě k tomu vypadá jak sedm drahých let, mají zafixované jiné reakce, jiné pocity. A jakmile se v lidech něco hne, už to není k zastavení. A tak jim začalo svítat, že kdyby sis nebyla naprosto jistá, že tvůj muž byl nevinen, nedovolila by sis nosit po něm smutek, takovou zřejmou provokaci.““ (173-174) Zde se opět objevuje Hedina strategie zviditelnění jako způsob uplatnění moci. Zviditelnění je tentokrát založeno na genderových stereotypech, Heda „nese“ na veřejnost svůj smutek ze smrti manžela a jak píše, „mínění ulice se rozdvojuje.“ Symbolika postavy „vdovy ve smutku“ je silnější než komunistická ideologie, Hedino jednání tak vnáší subverzivní prvky do ideologických konstruktů řádu mocensky okupujících veřejný prostor.

Strategie přežití

„Tři síly ztvárnily krajinu mého života. První dvě rozdrtily polovinu světa. Ta třetí byla docela nepatrná a dokonce neviditelná: bylo to malé tiché ptáče, které se uhnízdlilo v mém hrudním koši kousek nad pátým žebrem. Čas od času, obyčejně v těch nejneočekávanějších chvílích se ptáče probudilo, zvedlo hlavu a zatřepotalo křídly jako u vytržení. A tehdy jsem i já zdvihla hlavu, protože na ten prchavý okamžik mne pokaždé pronikla naprostá jistota, že láska a naděje zможou nekonečně víc než nenávisť a zloba a že někde ve světě, snad hned za hranicí mého obzoru, existuje skutečný život, nezničitelný, vždycky vítězný.“ (7) Těmito slovy začíná Hedin text a těmito slovy zároveň nepřímou popisuje svoji strategii přežití.

Pro Hedino jednání je určující vztah mezi výše popsaným chápáním moci na straně jedné (projevující se u „bezmocných“ konformitou), a svobodou (ve formě aktivního nekonformního jednání) na straně druhé, toto pnutí se zároveň odehrává na rovině systém vs. jedinec. Ve vyjednávání těchto dvou protikladných sil Heda utváří sama sebe a svoji strategii přežití. Při pochodu smrti se Heda odhodlá k útěku, který se nakonec podaří, ale samotné rozhodnutí je pro ni krok nejobtížnějším: *„Dokud jsme šly pospolu, podpíralo nás vědomí, že patříme k sobě. (...) Ale kdybychom se osvobodily – a v té chvíli jsem to pochopila: stačí jediný čin, jediné rozhodnutí, abych dosáhla té nejvyšší svobody, jakou člověk v této době a na tomto kusu světa vůbec mohl mít. (...) octnu se i mimo celý systém, nebudu nikam a k ničemu patřit (...).“* (22) Možná se zdá, že je to příliš generalizující výklad, nicméně Heda to sama explicitně vyjadřuje na různých místech textu v průběhu celého svého života a represivní složka moci je v celém jejím životě velkým tématem.

Heda ve volbě mezi konformitou a svobodou často vystupuje z davu. Nicméně její chování a jednání je v memoáru modifikováno v závislosti na tom, o kterém svém životním období Heda hovoří, tedy ve které části textu se nacházíme. V tomto bodě se musím vrátit k tomu, čemu se Heda sama podřizovala, i k tomu, že memoár implicitně obsahuje dvě části, které jsem popisovala výše – soukromou a veřejnou.

První část autobiografického vyprávění je pouze kusá a vyprávěná prostřednictvím „minipříběhů“, ve kterých se Heda projevuje nonkonformním jednáním. Celistvější vyprávění začíná v souvislosti s popisem útěku z pochodu smrti, Heda zde sama sebe konstruuje jako aktivní subjekt, vztahy k ostatním jsou pouze krátkodobé nebo mají

podobu pouhých setkání. Přelom nastává v poválečném životě, když Heda začíná mluvit o manželovi a jeho zájmu o politiku, do které je víceméně „vtažena“. Už v prvních poválečných dnech se jejich byt stává místem setkávání podobně smýšlejících lidí a jejich politických diskuzí. Poprvé v této souvislosti vyjadřuje nejistotu, kterou nakonec „nepřekonává“ sama svým jednáním jako v předchozím textu. „*Lidé k nám přicházeli a sedali si na zem, protože jinde nebylo místo, a diskutovali až do rána. Nebylo snad názoru, který by tam někdo neobhajoval. Seděla jsem obvykle v koutě a jen poslouchala. Bylo mi jasné, že o politice nevím nic a o ekonomii ještě méně než nic, chápala jsem jen, že teď je politika život a život politika a že už nejde říct, co je mi po tom, já chci mít svatý pokoj. Vždycky, když někdo obhajoval demokratické zásady, ve kterých jsem byla vychovaná, všechno ve mně volalo, ano, tak je to, ale **pokaždé jsem znejistěla**, když se ozvaly námitky, že masarykovská demokracie byla jen neuskutečnitelná iluze (...)*“ (63) Jakkoliv Heda sama vyjadřuje nesouhlas s komunistickými ideály, nakonec podává přihlášku do strany. „*Dlouho jsem váhala, než jsem se odhodlala podepsat přihlášku do strany. Věděla jsem, že budu těžko snášet stranickou kázeň, měla jsem hrůzu ze schůzování a tehdy jsem vlastně ani nestála o to, účastnit se aktivně politického života. Chtěla jsem pracovat, studovat, mít dítě, dohnat, oč mě válečná léta připravila – nač ubíjet večery na schůzích? Odjakživa se mi špatně pochodovalo v řadě a z jásotu davů a skandovaných hesel mi běhal mráz po zádech. Hned na samém začátku se mi zprotivilo slovo „**masy**“, jímž se hemžily všechny ty brožurky, které jsem přelouskala. Vždycky, když jsem je četla nebo slyšela, vybavilo se mi před očima nepřehledné stádo ovcí, jedna jako druhá, vlnící se **moře ohnutých hřbetů a skloněných hlav**, jednotvárné chroustání žvýkajících tlam.*“ (79) Heda se přestává starat o veřejné události, neboť jak říká: „*Proč také? Všechno se zdálo v pořádku a já měla plné ruce práce, abych se zas vpravila do normálního života.*“ (84) Porodí syna, stará se o domácnost a začíná pracovat jako grafička. Manželova kariéra prudce stoupá a Heda je postavena před další „povinnosti“, které v ní vyvolávají značné napětí. „*Hned po přestěhování mi začaly nezbytné společenské povinnosti. Nestojím o formální společenské podniky, ale v Rudolfově zájmu jsem byla ochotna se s nimi smířit. Ještě dnes na mě padá tíseň, kdykoliv si na ty večery a recepce vzpomenu. Muži, většinou stejně fanaticky oddaní své práci jako Rudolf, využívali těchto příležitostí téměř jako pracovních schůzek a ponechávali nás manželky, abychom se zabavovaly,*

jak umíme. Myslím, že většina žen úpěla pod stejně smrtonosnou nudou jako já. (...) Často se stalo, že jsme vyčerpaly bezpečné téma dětí, postávaly nebo posedávaly jsme celé hodiny v křečovitém mlčení a s úsměvem, od kterého nás rozbolely všechny svaly v obličeji, jsme přikyvovaly ke klábosení soudružek dělnického původu.“ (99)

Veřejná privilegovaná pozice, kterou získává skrze status manžela na jedné straně, a nepriviligovaná soukromá pozice manželky na straně druhé způsobují pnutí, v rámci kterého se Heda omezí na drobné prvky odporu, a událostem i nové situaci se plně podřizuje s implicitními odkazy na genderové stereotypy a normy poválečné Československé společnosti. „*Rudolfův svět, symbolizovaný jeho aktovkou, které se nikdo nesměl ani dotknout, se přede mnou pořád víc uzavíral.“ (103) „Od té doby, co jsem se stala Rudolfovou hlavní spojkou s okolním světem, promarnili jsme většinu těch vzácných chvil, které jsme mohli strávit spolu, trpkými a zbytečnými debatami o politické situaci. Zbytečnými proto, že Rudolf pokládal své statistiky za daleko spolehlivější než mé zkušenosti a stížnosti, které odbýval jako úzké a předpojaté.“ (104) „Chvílemi jsem se podívala na Rudolfův unavený profil a říkala jsem si, proboha, co jsem to za ženu, místo, abych ho podporovala a povzbuzovala, jen ho brzdim a oslabuju.“ (107) Podobně popisuje svůj život po manželově boku i nadále, včetně postupného vzájemného odcizování až do okamžiku, kdy se dozví, že manžel byl zatčen. „*V tom okamžiku se svět nakloní a já se začala řídit, svázaná na rukou i na nohou dolů, dolů, někam hluboko, kde není dna. A pak jsem se úplně probudila. Tak už je to tu. Já přece věděla, že to musí přijít, a už je to tady. Už je to zase tady. Byla to zvláštní chvíle. Přijímala jsem hrůzu a neštěstí jako dávného společníka, který se ode mne na čas odloučil a teď se zase vrátil. A pak mě náhle prostoupil ten starý známý pocit, jímž se člověk vnitřně vyztužuje pokaždé, kdy už je to tady, kdy není vyhnutí, kdy nemůže očekávat záchranu ani pomoc od nikoho, jen od sebe sama. **Od něčeho ukrytého tak hluboko**, že o tom ani nevíme, ale co přijde na pomoc pokaždé, když život vycení tesáky a vrhne se na nás.“ (126) Manžel byl zatčen a tímto začíná další etapa života, ve které se opět výrazně projevuje její strategie přežití zosobněná v aktivitě a odporu vůči moci formální i neformální. Obrat k sobě samé je vyjádřen v následující větě: „*Klidně jsem vstala, obula si pantofle a učesala se. Ta jediná nezvyklá věc byla, že jsem si oblékla Rudolfův župan místo svého. Sahal mi až na paty a celou mě zahaloval.“ (126) Heda se symbolicky „zahaluje“ Rudolfovým odkazem, se kterým se vyrovnává i***

na konci textu, kdy po okupaci Československa ruským vojskem zvažuje emigraci (ke které se nakonec i odhodlá). V té době už je řadu let podruhé vdaná: „*Rudolfova cesta, ze které co živa nesejdu, se teď stočila směrem k hranicím a nedávala mi na vybranou.*“ (218)

Ona sama sebe charakterizuje jako „skrznaskrz“ ženskou, přičemž „femininní“ je pro ni oproti „maskulinnímu“ svázáno s přítomností, s prostým životem a vztahy s ostatními lidmi, spíše než s „mlhavými sférami ideologie.“ Femininní a maskulinní součást identity přitom není vázána na konkrétní pohlaví. Heda nicméně hodnotí výše femininní přístup k životu, když dodává: „*Všechny mé zkušenosti znovu a znovu potvrzovaly, že člověka nic tak neoklešťuje a neomezuje jako takzvaný „vyhraněný světový názor“ a „věrnost ideji.“ V každé krizi se nejlíp osvědčovali ti lidé, kteří vyznávali tu nejprostší ideologii – lásku k životu. Ti dovedli nejen instinktivně najít způsob, jak sami sebe uchránit od nebezpečí, ale byli většinou ochotni i pomoci bez vypočítavosti a falešného hrdinství.*“ (153)

Jako jakousi „esenci“ femininního přístupu k životu bych uvedla Hedino vyprávění o její přítelkyni: „*Po zatčení Pavla Kavana jsem se nejmíc sblížila s jeho ženou Rosemary, Angličankou, která měla dvě děti přibližně téhož věku jako můj syn. S tou jsme si pak po celá léta navzájem vypomáhaly, jak to jen šlo, a často jsme se dělily o poslední desetikorunu, o poslední sousto jídla pro děti. Má přítelkyně Rosemary už před několika roky zemřela, ale já mám dosud jasně před očima její hluboce soustředěný obličej, když se snažila spravedlivě rozkrojit natvrdo uvařené vajíčko na tři stejné díly – pro každé dítě kousek.*“ (139) I když Heda zmiňuje, že Rosemary byla její dlouholetá přítelkyně, nejsilnější vzpomínka na ni se váže právě k mateřství. Následující pasáž bych určitě mohla zařadit do tématu moci/bezmoci, ale rozhodla jsem se ho detailně prozkoumat právě zde, neboť mateřství je velmi důležitou součástí Hediny konstrukce vlastní identity, ačkoliv ho netematizuje ho jako samostatný koncept. Mateřství v souvislosti s holocaustem identifikuje jako zdroj bezmoci, přičemž následující úryvek je podle mého názoru jedním z nejsilnějších momentů v první části vyprávění (odehrává se v koncentračním táboru v Lodži): „*Vtom se dítě otočilo k matce a s přísným výrazem, klidně a věcně jako úplně dospělý člověk řekl: „Vidíš, mámo, pořád jsem ti říkal, že mám hlad, ale tys mi nic nedala. A teď musím umřít.““ (11) Její vlastní zkušenost mateřství je pro ni v těžkých dobách zdrojem síly a vůle k přežití. V posledním*

okamžiku, který je jí dovoleno strávit s manželem těsně před popravou, mu říká: „*Musím se postarat o dítě, ale věř mi, radši bych šla s tebou... bylo by to lehčí než žít...*“ (170) Je pro ni však velmi obtížné se jako matka samoživitelka a navíc režimem perzekuovaná osoba o syna postarat, začíná uvažovat o sebevraždě jako prostředku, jak ho zachránit a zajistit mu lepší život. „*(...) začala jsem vážně uvažovat o tom, zda jsem pro Ivánka skutečně tak nepostradatelná, jak jsem si až dosud namlouvala. Dokud jsem naživu, odsuzuju ho k nekonečnému strádání a trápení. Kdybych umřela, jistě by se ho ujala Marie nebo paní Musilová a dítě by vyrůstalo v aspoň trochu snesitelných podmínkách, ve slušném bytě, v rodině.*“ (185) V následujícím okamžiku ale popisuje, jak se jednoho dne zdržela sháněním práce, z čehož byl její syn vyděšený. Uklidňovala ho, že se nemá čeho bát, že kdyby se jí něco stalo, mohl by zůstat u tety Marie. „*Podíval se na mne užasle Rudolfovýma očima: „No ale pak bych přece neměl vlastní mámu!“ Popadla jsem ho do náruče, zahanbená jako ještě nikdy v životě.*“ (185)

3.3.2. Analýza memoáru Kláry S.

Ludvíková, Alena (2006) Až budu velká, napíšu román. Deník matky a dcery z doby protektorátu. Praha: GplusG. První vydání.

Memoár Kláry S. má formu deníkových záznamů, které začínají okamžikem, kdy se Klára S. dostává do terezínského ghetta. Struktura memoáru je velmi specifická, neboť se jedná o souběžné deníkové záznamy dcery Aleny „z mého deníčku“ (pod jejímž jménem je také memoár vydán) a matky „z terezínského deníku mé matky“ (Klára S., její pravé jméno se v textu vůbec neobjevuje). Dcera navíc veškeré události komentuje z hlediska současnosti „Jak to bylo?“. Já jsem si pro svou detailní analýzu zvolila pouze zápisky matky – Kláry S., a to z několika důvodů. Většina memoárů, které jsem měla k dispozici, byla sice napsána z pohledu dospělých žen, ale popisovala holocaustové zkušenosti mladých dívek. Klára S. byla jednou z mála dospělých žen, která svoji zkušenost s holocaustem „vypráví“. Při prvním čtení textu jsem také zjistila, že se s autorkou deníků nejen nedokážu „ztotožnit“, ale její deníkové záznamy ve mně vyvolávají nepříjemné napětí a měla jsem tendenci Klářino jednání posuzovat. Deník „Klára S.“ totiž vykazuje znaky „egocentrického přeživšího“, jak ho popisuje Heinemann.

Text není doprovázen žádnou ediční poznámkou, není patrné, z čí iniciativy vznikl, jen že vyšel díky finančnímu příspěví Nadace Židovského muzea v Praze. V několika pasážích je zřejmé, že deníky Kláry S. byly upravovány, některé části vyprávění byly vyjmuty, což je v textu vyznačeno jako „(...)“. Explicitně to nikde zmíněno není. Na obálce i v úvodním autorčině „věnování“ je kladen důraz na autenticitu textu ve vztahu k realitě. „*Dvouhlas deníků je nejen autentickým záznamem a jedinečným historickým pramenem, ale také poutavým čtením.*“ (Obálka) „*Kdyby se čtenáři zdálo, že události nebo osoby jsou mu povědomé, nemýlí se. Vše je autentické. Většina jmen zůstala zachována.*“ (4)

Deníková forma záznamů Kláry S. do jisté míry určuje strukturu vyprávěného. Biogram v pravém slova smyslu nebylo možné sestavit, neboť téměř chybí údaje za životní období Kláry S. před válkou (dozvídáme se jen málo prostřednictvím dceřina vyprávění) i z období po válce. Deník matky končí v červnu 1945 krátkým záznamem

po návratu z Terezína. Dcera text téměř uzavírá slovy „(...) *ale to už je další kapitola mého života, to už sem nepatří.*“ (187) Provedla jsem sekvenční analýzu, spíše abych se ujistila, že jednotlivé události jsou popsány v deníku tak, jak se pravděpodobně odehrály. V této části pro mě byly důležité i záznamy dcery, které mi pomohly zaplnit některá „prázdná“ místa. Nejdůležitější částí analýzy ale byla tematická mapa a následná tematická analýza, jež mi umožnila dát do souvislosti jednotlivé vztahy a témata, o kterých Klára S. hovoří. Následující analýza bude ze všech tří detailních analýz nejkratší, text obsahuje pouze velmi málo pasáží, majících formu reflexe či argumentace, většinou se jedná o vyprávění a popis, které jakkoliv jsou obsáhlé, neumožňují komplexně uchopit některá témata. Přesto považuji zařazení tohoto memoáru do detailní analýzy za velmi důležité.

Moc

a) Čemu se vypravěčka podřizovala a jak sama přitom hovoří o přijetí podmínek podřízení se a přizpůsobení se (moci)?

Klářiny deníkové záznamy popisují období, které nedobrovolně prožila v terezínském ghettu, zpětně vypráví pouze o transportu a příjezdu do Terezína.

Hned v úvodu deníkových záznamů se dotýká způsobu, jakým se vyrovnávala nelehkou situací, které byla nucena čelit. „*Začínám svoje zápisky v sobotu večer, právě šest týdnů ode dne, kdy jsem se stala tím nejnešťastnějším tvorem, kterého kdy země nosila (...), stala jsem se někým docela jiným, nevím, jak bych to řekla – ta dřívější žena zůstala v Praze u svých nejdražších, u své malé Alenky. A ta žena, co zde chodí, jí, spí a usmívá se – to je někdo docela jiný, cizí bytost, která se snaží, jen aby se udržela při životě, a hlavně aby nemyslela, nevzpomínala a netrpěla!*“ (11) Tato odtrženost od situace, jakýsi šok z nového prostředí, je typická pro začátek vyprávění mnoha přeživších. Nicméně u Kláry S. se prolíná celým textem a projevuje se tak v jejím do jisté míry pasivnímu přístupu k celému dění. „*Stále nejsem schopna si plně uvědomit, že jsem se stala jednou z těch tisíců lidí, kteří tu takhle živoří, nemohu jaksi dobře zapadnout do toho celku, stojím mimo jako pozorovatel.*“ (27) „*Tak ubíhá planě jeden den za druhým do nenávratna, život je krátký. (...) Je to všechno tak podivné a tak bez mojí vůle.*“ (60) „*Mám dojem, že píšu samé blbiny. A vůbec, že píšu hrozně nudně. Ale ono je nudné všechno, co dělám. I moje myšlenky, všechno. Vše je jako kalná stojatá voda.*“ (172)

Oproti Hedě, která si udržuje kontrolu nad situací prostřednictvím vlastní aktivity, Klára S. se naopak aktivitě snaží vyhýbat a svobodu spatřuje v tom, že se alespoň na pár dní vymaní z pracovních aktivit. „Do včerejška jsem byla aspoň svobodna ve svém vězení, ale včera jsem byla znovu volána ku kontrolnímu lékaři (...) a měla jsem smůlu. Přišla jsem na takového psa, měl zlost a už mě neuznal plně „arbeitsunfähig“ – jen neschopnou pro manuální práci a ostatní činnosti mohu prý vykonávat.“ (95)

Klára S. konstruuje svoji zkušenost i sebe sama skrze vztahy k druhým lidem. Odloučení od svých blízkých, hlavně od dcery přitom považuje za nejobtížnější zkušenost z Terezína, věnuje tomu hned druhý odstavec svých zápisů a průběžně se k tomuto momentu vrací i v následujícím textu. „Tenkrát v Praze v šest ráno v Haštalské ulici už nebylo pochyb, že je to transport, tam mi bylo vyrváno srdce, když moje malá děvenka se rozplakala, když mě posílali od ní, myslela jsem, že to nepřežiji. Byla to bolest ze všech nejhroznější – rvát matku od dítěte.“ (11)

b) Jak vypadala její vlastní schopnost jednat, resp. Jak ona sama vykonávala moc?

Klára svoji identitu konstruuje ve vztahu k ostatním lidem, ať už ženám či mužům, kteří v příběhu vystupují často jako zrcadla, ve kterých Klára vnímá a hodnotí sama sebe.³⁶ Přitom právě její pasivní přístup k okolnostem je způsobem, jakým sama aktivně vykonává moc, neboť se staví do role oběti, což v jejím podání – obzvláště ve vztahu k mužům – implicitně obsahuje posílení jejich role jako ochranitelů. Tímto upevnováním genderových rolí a stereotypů se Klára na jedné straně podřizuje genderovému řádu, na straně druhé jí to umožňuje aktivně jednat.³⁷ V okamžiku, kdy Klára odjíždí do Terezína, je v dlouhodobém vztahu s přítelem Pepou. Už v transportu do Terezína si najde kamaráda Marka. Když popisuje moment setkání s ním, stává se Marek symbolickým ztělesněním řádu uprostřed chaosu. Podstatné je přitom rozlišování života „před Terezínem“ a „v Terezíně“, přičemž v životě „v Terezíně“ už od prvního okamžiku modifikuje normy a pravidla, které si internalizovala předtím. Vztahovost a role „oběti“ je přitom pro ni důležitější než ony společenské normy a zvyklosti už od

---

³⁶ Bourdieu v této souvislosti označuje ženské bytí jako bytí-viděné. (Bourdieu, 2000:59)

³⁷ Bourdieu o tomto fenoménu hovoří jako o „naučené bezmocnosti“, který se podle něj u žen projevuje brzy a efekt je trvalý, pojí se zároveň ze strany mužů k „rytířské ochraně.“ (Bourdieu, 2000:57)

prvního dne. „Konec. Začínal můj druhý a horší život. Zavezli nás v nákladních autech na gestapo, dali nám čísla a stali jsme se vězni. V sedm večer nás nacpali do zelených antonů, zavezli na nádraží a vecpali do dobytčích vozů na holou zem. Rozrušené, hladové, zmrzlé, bez jediného vysvětlení, kam nás vezou, jen s čísly na krku a spočítané jako kusy dobytka. A když jsem tak v úplné tmě zůstala stát a jen jsem cítila, že si ostatní sedají a lehají na zem, řekla jsem celá ustrašená: „To si mám sednout na zem?“ Na to se ozval přívětivý mužský hlas: „Sedněte si mi na klín, madam“ – a já si sedla na klín úplně cizímu muži, které jsem vůbec neznala ani neviděla, v touze po ochraně a plna bolesti, v naprosté lhostejnosti ke všem společenským zvyklostem. A tak jsem našla přítele, přítele nejlepšího a neúnavného.“ (11) Marek jí je od té doby osobou v Terezíně nejbližší, přičemž ona pro jejich vztah používá analogii dítěte a rodiče, kterou později přejímá i on. „V úterý přinesl Marek lístky do kavárny. ... Jsem nesmírně zavázána Markovi, který **o mne pečuje jako o malé dítě** a dělá všechno možné, abych zapomněla.“ (27) „Teď je chudák [Marek] ještě nešťastně zamilován, jak je mi to líto, ale těžko bych to tu bez něho přežila, věru těžko, jsem mu nesmírně vděčná, nemohu ani vypsat, co všechno pro mě dělá, jak se stará, a nebudu mu to moci nikdy oplatit. Včera jsem prala a pak si lehla na palandu a plakala a plakala. Jako by to tušil, přiběhl a hned mě vytáhl ven: „**Honem, honem a nezlob tátu,**“ říká mi jako své [dceři] Hance.“ (96)

Téměř veškeré Markovo jednání popisuje Klára ve vztahu k sobě samé. „Marek má dnes práci, tak nemůže přijít. Jsem bez něho jako bez rukou. Vždyť mě vlastně zachránil před zoufalstvím, před osamělostí, před mými myšlenkami (...). Nikdy mu nebudu moci oplatit, co pro mě dělá, je ke mně tak dobrý. Dnes odpoledne jsem byla u doktora Herzoga, k němuž musím chodit každých čtrnáct dní na prohlídku, je srdečný a nezištný.“ (41) Podobné jsou součástí deníku téměř na dennodenní bázi až do okamžiku, kdy Marek odjíždí transportem z Terezína do jiného tábora. Ona v tomto okamžiku nevyjadřuje svoji starost o něj, ale o sebe samu. „Byl tak dobrý ke mně. Ztratila jsem tím mnoho, velmi mnoho. Přítele nejlepšího a nestarostlivějšího. Kdyby byl mohl, ruce by mně pod nohy podložil.“ (111) „Šla jsem na baštu, kde jsem byla naposledy s Markem, a neubráníla jsem se pláči. Co jen jsem ztratila jeho odchodem!“ (113)

Po Markově odjezdu za Klárou přichází Markův kamarád, ke kterému si Klára utváří nový vztah, který jí umožní zachovat si konstrukci vlastní identity, založené na citovosti, emocionalitě a vztahu k druhým. „Šla jsem ven a tam stál pan Perlsee, kamarád Marka. (...) Byla jsem tolik potěšena, protože skoro všichni mí známí jsou už pryč. (...) Přišel a byl velmi milý. (...) Pozval mě ještě k sobě. (...) Ani nevím, jak to přišlo, a políbil mě. Bránila jsem se, až jsem se rozplakala, a prosila ho, aby byl pouze mým přítelem, že moc toužím mít tady kamaráda, ale víc dát nemohu. Klečel u mě a utíral mi slzy. Myslím, že je to dobrý člověk, ale opravdu já více nemohu a nerada bych ho ztratila, sotva jsem ho našla. Kdo píše tak krásné básně, musí být dobrý, ale mrzí mě, že snad nepřišel z pouhého přátelství.“ (113-114) Vztah se vyvíjí, a to i za cenu toho, že je Klára vystavena násilnému jednání. Klára se v tomto okamžiku velmi důrazně ohradí proti Frantovu jednání, ale sama je svou reakcí překvapena, neboť se neslučuje s tím, jak sama sebe vnímá. „Včera pro mne přišel Franta do sokolovny (...). Slíbila jsem mu procházku, ale on je tak divný, náhle mě zase popadl, úplně surově mně zkroutil ruce a začal líbat. Necítla jsem vůbec nic, vše je ve mně mrtvé, nepociťuji ani vášně, ani zlobu, nic. Dost hrubě jsem mu řekla: „Neblbni Franto, já si na takové věci nepotrpím“ – a **sama jsem byla udivena svou hrubostí a chladem**. Dokázala jsem přece být tak něžná a tolik milovat. Vlastně jsem k němu ani neměla chodit, vždyť ho to vlastně opravňuje k mylným domněnkám – ale i tohle mi začíná být jedno. Je mi líto mého minulého života, vši citovosti, která ve mně byla a teď už není. Je mi hrozně líto Marka, který mě tak miloval a který byl ke mně tolik dobrý. Ta jeho dobrota ve mně přeci ještě udržovala nějaké city, ale dnes necítím už vůbec nic.“ (114) Ve hře se objevuje okamžik „směny“, na který Klára nepřímo upozorňuje odkazem na absenci nezištnosti ve Frantově chování. „Večery jsou hrozné. Jsem vlastně prvně v životě tak hrozně sama. Z domova jsem se vdala, pak jsem měla stále Alenku a svou rodinu, pak Pepu a zde tři čtvrtě roku Marka. Ale dnes? Dnes nemám vůbec nikoho. Franta nedovede být nezištným přítelem.“ (115) S Frantou nicméně zůstává i nadále, stará se o něj, když onemocní, ale ne příliš dlouho: „Franta je stále ještě nemocen. (...) Běhám tam teď ráno, v poledne a večer, než se dostane do nemocnice. (...) Dělá mně to dobře se o někoho starat, byla jsem přeci tak zvyklá stále se starat, zaměstná mě to dokonale.“ (132) O týden později Frantu odvezli do nemocnice. „Neměl s sebou dokonce ani lžici, ani hrnek – nic, vůbec nic. Kdybych byla nepřišla, nevím, co by si počal. Je opravdu

jako dítě. Dal mně klíče a zašla jsem mu pro věci domů. Jsem tak ráda, že už je v nemocnici, jinak bych se rozstonala i já. Tělesně mě to hrozně unavovalo, ač jsem to pro něho dělala velmi ráda. (...) No, udělala jsem vše, co bylo v mé moci...“ (134) Klára klade důraz na svoji dobrotu, citovost, starost o druhé a pomoc druhým, nicméně je zřejmé, že se do jisté míry jedná o konstrukci vlastní identity, která nekoresponduje s vyprávěním. V okamžiku, kdy se mezi ní a Frantou obrací vztah ochránce a ochraňovaný, vztah ji začíná vyčerpávat.

Genderovou dynamiku vztahů mezi muži a ženami přitom využívá nejen ve vztahu k těm mužům, kteří se v toku vyprávění stávají ústředními postavami (Marek a Franta), ale i k dalším, např. k vlastnímu bratrovi, který byl transportován do Terezína už před jejím příjezdem. První Klářina zmínka o něm se opět váže k ní samotné: *„Hned dopoledne jsem šla vyhledat Waltra. Příliš nadšen nebyl, nicméně počal o mne ihned pečovat.“ (26)* Ona je zde tou, o kterou je nutno pečovat, mít starost a mít o ni zájem, vlastní motivace je pro ni neproblematická, a priori se vnímá jako osobu citlivou a starostlivou. *„Tak ráda bych svého bratra někdy pohládila a vzala kolem ramen, přitulila se k němu a vyplakala se, vždyť je to nejbližší bytost, kterou tu mám. (...) A tak si zůstáváme cizí a vzdálení. Přeci jen ale starost o mě má.“ (61)* *„Waltr o mě ztratil docela zájem a ani se nepřijde podívat.“ (96)*

Udržování kontroly nad situací a druhými lidmi prostřednictvím tradičních (v tomto případě genderových) stereotypů je mnohdy jediným způsobem, jak mohou „bezmocní“ v rámci stávajícího řádu „jednat“.³⁸ Nicméně u Kláry je konstruování genderových stereotypů komplikovanější a je nedílnou součástí její strategie přežití, detailněji se tomuto bude věnovat později.

---

³⁸ Viz výše Rose Weitz (Weitz, 200) a její článek *Women and their hair. Seeking Power through Resistance and Accommodation.*

- c) **Místa nesouhlasu, vzdoru, obratu až opozice vůči podmínkám podřízení. Kdy a v jakých situacích vypravěčka mluví o takových činnostech a jednání, které se začaly vymykat podmínkám podřízení, překračovaly je nebo jim odporovaly. O jakých činnostech a jednání vypravěčka mlčí, či se jen letmo zmiňuje, protože by mohly narušit její konstrukci identity.**

Musím přiznat, že mě mírně překvapilo, že Klára S. nepopisuje ve svých deníkových záznamech žádné extrémnější zážitky, např. kruté fyzické zacházení s lidmi. Přitom její konstruování holocaustové zkušenosti je ve srovnání s dalšími texty, které jsem studovala, nejvíce založeno na popisu každodenního života. Tento jev je pravděpodobně velmi ovlivněn více faktory, přičemž poslední z nich se váže k rezistenci:

1. Formou záznamu – v deníkových záznamech se střídají každodenní změny nálad, více či méně hluboké stavy beznaděje. Nejedná se o ucelený příběh, který by autorka vědomě konstruovala do jednotného vyprávění se všemi pravidly takového literárního útvaru.
2. Klára S. nebyla poslána z ghetta do koncentračního tábora. Až v dubnu 1945 se do Terezína vracejí transporty z koncentračních táborů a lidé v Terezíně se dozvídají o zkušenosti dalších. *„Je to hrozný pohled na ty ubožáky. Kostry potažené kůží, tupé výrazy ve tváři, vyhaslé oči. Co utrpení je za nimi, ti už jsou se životem hotovi. A ty hadry, co mají na sobě. (...) Když si jen pomyslím, že jsem jen o vlasek ušla vši téhle bídě, hrůza mě obejde. Přec jen mě Bůh chránil. Kdo se to za mě modlil? (...) Byla bych to určitě nepřežila, nehledě k těm útrapám. Ale oni by mě byli určitě dali do plynu s mojí operací. To všechno mně vzalo dech. Jak nicotné je vše proti tomu!“* (175) Klára S. se ke svým deníkovým záznamům nevrací po letech, aby upravila či doplnila své vyprávění. Svoji zkušenost konstruuje už v době války, nezahrnuje do ní tak poválečné „vědění“ o holocaustu, její vyprávění není ovlivněno holocaustovou politikou paměti. Což nicméně neznamená, že do textu dodatečně nezasahovala její dcera před vydáním, jak jsem zmínila výše.
3. Je možné, že Klára S. o bolestivých psychických či fyzických zkušenostech mlčí. Jednak proto, že deník do jisté míry píše pro dceru a svého přítele, je si vědoma toho, že jimi bude čten, a tak některé pasáže vynechává. Ale také z důvodu, který sama explicitně pojmenovává hned v úvodu: *„Už jsem se zařekla, že nebudu psát,*

napiší-li svoje zážitky, tu si je vlastně teprve uvědomuji, a to bolí, hrozně to bolí, ale byla jsem tak zvyklá každou svou myšlenku sdělovat Pepovi a tolik mi to schází.“

(24) *„Žít v ghettu je něco tak ukrutného, to se nedá vyprávět, to se musí prožít.“*

(42) V tomto smyslu pak může být „mlčení“ o konkrétních událostech formou vzdoru vůči opresivním podmínkám, vzdoru, který umožňuje zachování vlastní konstrukce identity. Nicméně na druhou stranu může být i psaní deníku formou „terapie“, která napomáhá konstrukci vlastní identity. Tyto dvě tendence pak nejsou protikladnými silami, ale identita je vyjednávána jejich rovnováze.

Jak jsem popsala výše, Klára S. v tomto smyslu konstruuje svoji identitu velmi genderově stereotypně, její „feminita“ je přitom vůči ní opresivní (zdrojem kontroly nad ní samotnou) i nástrojem k vykonávání moci nad ostatními. V tomto smyslu je pak velmi významným „mlčení“ o mastektomii, kterou musela prodělat, než přijela do Terezína, a o které mluví v komentáři „Jak to bylo“ její dcera. Otázkou zůstává, nakolik je její konstrukce feminity ovlivněna touto prodělanou operací, k analýze tohoto text neposkytuje dostatečnou šíři vyprávění.

Strategie přežití

Již výše jsem popisovala, jak Klára využívá konstrukci tradiční feminity ke kontrole nad vlastním životem i ostatními lidmi v rámci genderového řádu. Podstatnou vlastností feminity v jejím podání byla právě vztahovost k maskulinitě (ochránce vs. ochraňovaný). Tato tendence byla ve vyprávění velmi silná, proto jsem feminitu ani maskulinitu zatím neproblematizovala, uváděla jsem příklady, ve kterých Klára feminitu přisuzuje jako inherentní vlastnost ženám a maskulinitu mužům. Toto mé „odhlédnutí“ od komplexnosti Klářina konstruování genderových vztahů bylo záměrné, protože mi umožnilo analyticky uchopit a čtenáři zprostředkovat vícevrstevnatost Klářina vyprávění. Další vrstvy se pokusím odhalit v souvislosti s Klářinou konstrukcí vlastní identity.

Jako nedílnou součást své identity Klára chápe emocionalitu a citovost, nicméně zřetelně artikuluje v průběhu deníkových záznamů konflikt mezi svým „minulým já – před Terezínem“ a „současným já“. *„Včera mi jeden Markův kolega, který se zabývá chiromantií, hádal z ruky. Úžasně mi uhodl celou povahu, řekl též, že jsem velmi hluboce citově založená. – Byla jsem, ano, ale dnes? Ani nevím, snad jen někdy,*

myslím... Všem nám vykradli duše a zbyla jen těla, která chtějí přežít. Myslím, že jsme se tady stali živočichy, sobeckými a čekajícími pouze na ten konec, každý se snaží vydržet za každou cenu.“ (106) Konvence a normy, kterým se podřizuje, přitom v průběhu svého pobytu v Terezíně (a vlastně hned při příjezdu, jak popisují výše) modifikuje tak, aby s nimi dokázala skloubit právě s konstrukcí vlastní identity, a to:

a) na individuální úrovni – když zdůrazňuje odlišné jednání v Praze a Terezíně a neustále se vrací ke svému pražskému vztahu k Pepovi „*Ani už nevím, kdy přesně mi Marek řekl, že mě má rád, abych se stala jeho ženou a později také matkou jeho Hanky. V Praze by mě to asi překvapilo, zde mě to ani neudivilo. Ví, že mám ráda Pepu, že k němu patřím a zase se k němu vrátím; nijak jsem s tím netajila, ale on mě má rád, velmi rád. Také ho mám moc ráda, je tak dobrý, mám ho však ráda jinak než Pepu. To vím. Stejně jako vím, že nikdy nebudu moct žít bez Pepy a že zde je mi nemožno žít bez Marka. ... Potřebuji Markovu péči a lásku, jinak bych zde byla opuštěna. ... navíc Marek mě též potřebuje, je právě tak nešťasten jako já.“* (29) „**Pochopí to všechno jednou Pepa?** Myslím, že ano, vždyť mi vždycky tak dobře rozuměl, lépe než já sama sobě.“ (29) „*Já ani nevím, kde začínají a končí hranice věrnosti. Jsem tupá, příliš tupá, chci jen zapomenout, nemyslet, nevzpomínat. Přece však jsem ještě nějak příliš morální, nemohu přeci ještě udělat všechno, ač bych hrozně ráda. Kéž by mě tak něco strhlo do víru, abych byla jako opilec, který ztrácí zábrany.“* (114) Klára přitom explicitně mluví o vztahu k Markovi na úrovni „romantického přátelství“, což jen ukazuje, že součástí holocaustových deníků byli konkrétní i imaginární čtenáři, kteří ovlivňovali, které aspekty holocaustové zkušenosti budou sděleny a které nikoliv. Navíc deník samozřejmě prošel editací.

b) na obecné úrovni – „*Waltr říká, že Terezín je velmi nemorální město, ale mně se to nezdá. To se zdá jen proto, že se tu všechno děje příliš veřejně.“* (62) Klára zdůrazňuje neustále v průběhu textu, že muž jejího srdce je Pepa, ale implicitně upozorňuje na posun hranic „mileneckého vztahu“ v prostředí Terezínského ghetta: „*Jsem ráda, že tu zůstala pí Emy. Je to velmi milá, inteligentní mladá žena, jejíž muž je v Polsku. Má tu dva přátele, střídavě ji navštěvují a celé hodiny u ní sedí na palandě – je to tu tak samozřejmé.“* (68) „*Ty ženy jsou hloupé, proč vlastně tolik žárlí, vždyť zde vlastně nepatří nikdo nikomu. Život se zde vymyká všem pravidlům.“* (133)

Klára tedy v Terezíně vyjednává svoji konstrukci identity mezi citovostí a emocionalitou (viz výše) na straně jedné a sobeckostí na straně druhé, což je nejsilněji vyjádřeno ke konci textu: „*Jsem sobecká, nemiluji ho [Marka], ale měla jsem ho velmi ráda – moje důvody jsou přec jen sobecké. Bože, mně je na zvracení. Kde jsou hranice dobra a zla? Není nic, nic než bolest a utrpení, to je jediné, co cítím.*“ (154) V jemnějších nuancích se ovšem toto vyjednávání projevuje i dříve, když neustále zdůrazňuje svůj kamarádský vztah k Markovi v souvislosti s mileneckým vztahem k Pepovi. Tento její vnitřní boj je ovšem (až na tyto výjimky – viz výše) veden tak, že její konstrukce sebe sama je v kontrastu se sobeckostí ostatních (kromě Marka, ten je „dobrý“ a „nesobecký“ ve všech situacích). „*Cit je stále otupován egoismem a bezohledností druhých.*“ (107) Nejsilněji se rozpory této konstrukce projevují ve velmi sporadických okamžicích, kdy popisuje, jak ona sama někomu pomáhá. Tyto příběhy jí v textu slouží jako zrcadlo, ve kterém se odráží její konstrukce identity, jako dobré a citlivé ženy, ačkoliv, pokud se na ně pozorněji zaměříme, tuto konstrukci zároveň více či méně explicitně nabourávají. „*Jak jsme se zastavili u našich dveří, přišla k nám jakási stará žena a prosila, zda bychom jí došli do Turmgasse č. 1 pro citron pro jednu nemocnou ženu, že ona potmě nemůže jít. Šli jsme a já ho donesla oné pacientce. Velebila mě a děkovala, div mně ruce nelíbala. Ani nevím, co jí je, ale pevně věří, že ji citron uzdraví. Chtěla mně dát něco od cesty. Samozřejmě jsem si nic nevzala a už jsem byla takřka za dveřmi, když mě zavolala zpět a řekla: „Tohle si ale jistě vezmete,“ a dala mi toaletní papír. S povděkem jsem ho přijala. Je to vůbec zajímavé, jak tu ta dáma elegantně bydlí, též u nás v kasárnách, ale má pěkný, útulný pokoj s gaučem, stolem, koberci, kamínky. Útulný a čistý. Je to nějaká velmi bohatá dáma a má zřejmě všeho dost. Půjdu se na ni ještě podívat.*“ (118) V jednom okamžiku si stýská, že „*není člověka zde, kterému bych já mohla dát svou lásku.*“ (130) Ačkoliv pár dní předtím hovoří o dítěti, které navštívila. „*(...) navštívila jsem malého Pavlíčka Wurmfelda, kterému nejsou ještě ani čtyři roky a tatínek mu odjel transportem (...), matka mu zde zemřela, a já jsem slíbila jeho otci, že se na dítě někdy podívám. (...) Musela jsem se tolik držet, abych neplakala. Ubohé děti bez rodičů! Budu teď k němu častěji chodit.*“ (127) O další návštěvě už se ovšem nikdy nezmiňuje a její zde vyjádřený soucit s dětmi je v ostrém nesouladu s dřívější situací, kdy byla pracovně uschopněna po delší nemoci: „*Pak mi řekli, že mě navrhnu k dětem. Řekla jsem, že k tomu jsem příliš nervózní. (...)*

Tak jsem zvědavá, k čemu mě přidělí. Snad to bude něco, co se mi bude líbit, a čas přitom dobře uteče.“ (95)

V souvislosti s dětmi musím ještě zmínit mateřství, která Klára explicitně považuje za velmi důležitou součást vlastní identity, stesk po dceři je častým a opakovaným tématem deníkových zápisků. Ale Klářina koncepce mateřství je podle mého názoru ambivalentní. Klára totiž nehovoří příliš o tom, jak musí být pro její dceru obtížné vyrůstat bez matky, netrápí se (alespoň explicitně) strachem o dceru, od které pouze čas od času dostává krátké lístky a balíčky s jídlem. Dcera je pro ni, podobně jako u Hedy, zdrojem moci (vůle k přežití), ale v Terezíně je její absence zároveň zdrojem bezmoci: *„Přežiji to vůbec? Moje jediné dítě, dala bych deset let svého života za to, kdybych mohla být u Tebe. Ted' tu není nikdo, kdo by mě podepřel a těšil.“ (112)* Konstrukce sama sebe jakožto oběti je pro Kláru natolik silná, že ji používá i ve vztahu k dceři.

Vraťme se nyní ke Klářině konstrukci genderového řádu jako strategii přežití. Už jsem zmínila, jak sama sebe konstruuje jako femininní citlivou osobu, která pečuje o ostatní, i jakým způsobem se v této konstrukci odráží vztahovost jejího pojetí maskulinity a feminity. Třetí vrstvou, která se mi v analýze vynořila jako důležitý prvek, je hierarchické uspořádání ženských vztahů. Klára totiž neustále vyjednává pozici sebe samé v této hierarchii, a to opět prostřednictvím stereotypů genderového řádu.

Na jedné straně popisuje téměř sesterské vztahy mezi ženami. Zde opět používá konstruování sebe sama jako „oběti“, ostatní ženy zde vystupují jako pečovatelky (potlačena je „ochranitelská role“). Kritériem hodnocení kvality vztahů mezi ženami je vztah ostatních žen k ní samotné. V jednom okamžiku se stěhuje do jiného pokoje a získává výhodné místo na spaní: *„Je to vlastně místo, které dostává ten, kdo již je tady dlouho, ale jsem zde dost oblíbená, skoro mě rozmazlují, a tak jsem se sem dostala.“ (42)* Jindy o ni ostatní ženy pečují, když je nemocná: *„Včera v noci jsem měla horečku, bylo mi moc špatně a ráno jsem padla do mdlob. Spolubydlící mě položily na postel, daly mi obklady a já plakala a volala jen tebe, moje holčičko. Všechny ženy se velmi polekaly a s velkou účastí se o mne celý den staraly. (...) Opravdu jsem tu jako v rodině. Úplně všechny se předchází v pozornostech a laskavostech, jako sestry. Bylo to snad z rozčlenění z posledních „transportových“ dnů.“ (78)* Naopak později už vztahy takto idylicky nepopisuje: *„Ženy na ubikacích se stále hašteří a závidí si každou maličkost a*

vůbec jsou nesnesitelné – osm měsíců soužití v jedné místnosti udělá své. Posledně si dvě i nafackovaly. Jsem tak šťastná, že tu mám Marka. (...) Mohu se u něho vyplakat, povědět vše, co mám na srdci, a on to všechno pochopí, všemu rozumí – tolik, tolik ho tu potřebuji.“ (106)

Na straně druhé zdůrazňuje privilegovanost své pozice, přičemž složkami, které podmiňují její status, jsou: pracovní schopnosti, krása (obojí oceňované jak muži, tak ženami) a muži, kteří se o ni zajímají (oceňované ženami). Klára S. se před odjezdem do Terezína živila jako modistka – vyráběla dámské klobouky. Tuto dovednost zužitkovává v okamžiku, kdy se v Terezíně nechává přeřadit na práci k „divadlu“ a šije klobouky pro „herce“: *„Všichni jsou nadšeni. Obdivoval je prý dokonce i architekt Zelenka. To mě velmi těší, protože je to člověk, který opravdu své práci rozumí. (...) Čtrnáct dní pracuji po celé dny a jsem již unavena.“ (97)*

O kráse a snaze zachovat se přitažlivými, hovoří ve svých vzpomínkách více žen, je to jeden ze způsobů, jak si udržet kontrolu nad sebou samými i nad muži, což může být v koncentračních táborech velmi významnou součástí strategie přežití, podobně toto téma uchopuje i Klára S. *„Včera večer byl u mě Franta, je veselý a úžasně vtípný, s ním aspoň na chvíli zapomenu. (...) Franta je něco jiného. Ten se chce bavit, chodí za mnou jen proto, že se mu líbím a líbila jsem se mu, už když jsem chodila s Markem, jak se mi přiznal.“ (129)* Krása, ale také ženské tělo se stávají prostředky směny: *„Včera odjel i doktor Mandl. (...) Byl ke mně vždy úžasně pozorný a dvorný (...). Před několika dny jsem ho potkala a on říkal: „Vy jste tu teď sama, milostpaní, nikoho nemáte, tak já k vám někdy přijdu a vezmu vás pod ochranu, ano?“ Jen jsem řekla: „No jo.“ A on na to: „Vy říkáte no jo, ale nemyslíte to tak.“ (...) A už je pryč. Tak mě to na chvíli zahřálo, ale možná, že je lepší, že je pryč. Třeba to myslel zrovna tak jako Franta (...).“ (116)*

Z tohoto pohledu je logické, že je téma krásy pro Kláru S. častým tématem: *„Je opravdu div a velké péče je zapotřebí, aby ženy mohly chodit pečlivě, čistě a vkusně oblečené a pěstěné. Večer si natáčejí vlasy, potírají obličej a ruce krémem, perou, zašívají čistí. Také se myjí, celé nahé, soukromí zde neexistuje. Jeden před druhým si myje nejintimnější části těla, jinak nelze. Stud se tu zcela odkládá a časem si každý zvykne.“ (107)* *„Jsem dost marnivá, jako jsem nikdy nebývala. Sbíráám pozlátka, nemohu-li mít zlato. Jak plně, jak hluboce jsem žila doma a zde jsem úplně povrchní stvoření. Vypadám dobře a mladě vzdor všemu utrpení. Jak ráda bych to vzezření*

uchovala, až se vrátím domů k Pepovi, tolik si přeji být pro něho hezká.“ (130) „Nosím čepici kozačku, kterou mi v zimě koupil za chléb Marek. Budím v ní úplnou senzaci, každému se líbí a všechny ženy by ji chtěly.“ (139)

Poslední složkou Klářina statusu jsou její vztahy s muži. Zájem mužů ji velmi lichotí (*„Lichotí mi to při tom nedostatku mužů, který tu teď panuje. Pobavím se trochu, aspoň zabiju čas. Jsem potvora, jsem lehkomyšlná, ale to všechno musí být, abych to mohla vydržet.“ (130)*), jednak jí umožňuje potvrzovat si a upevňovat konstrukci sebe sama (viz výše), ale také je to součást předválečného řádu, která propojuje minulost a současnost. Do absurdity pobytu v Terezíně vnáší prvky známého uspořádání: *„Již 13 měsíců jsem zde. Bože, jak dlouho ještě? Včera mě vyhledal v kanceláři p. Steiner, muž Naděny, je také velmi milý. Dnes se v kanceláři zastavil Artur, a pak přišel Franta. Všechny ženy si mě dobírají, že prý za mnou chodí tolik mužů a samí fešáci, smály se. Je teď u nás veselo. Ti muži přinesou přec jen trochu života, i na ulicích je to znát.“ (159)* Obdiv a do jisté míry závist ostatních žen jsou přitom nezbytnými součástmi mužské pozornosti. *„Celá ubikace je do Marka zamilovaná. Říkají mu „nejslušnější muž Tereziina“ a obdivují se jeho pozornosti ke mně. Je skutečně tak něžně pozorný a starostlivý.“ (43) „Všichni chceme rychle žít a přežít. Marek, kterého mi všechny ženy z ubikace závidí, je pro mě jen kamarád – a tak to zůstane.“ (68)*

Očima ostatních žen poměřuje „svůj úspěch“ u mužů, zpětně ho interpretuje, čímž si zároveň posiluje vlastní pozici v „ženské společnosti“. *„Včera se mě Jana z kanceláře ptala, zda odjel můj manžel. Všichni si mysleli, že Marek je můj muž. Říkala, jak moc se jí líbil, takový mužný, s prošedivělými vlasy na skráních, že byl zajímavý. Opravdu ani jsem si neuvědomila, že byl Marek tolik zajímavý a tak duševně mladý a svěží, plný energie.“ (116)*

3.3.3. Analýza memoáru Kateřiny Pošové

Pošová, Kateřina (2003) *Jsem, protože musím...* napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku. Praha: Prostor. První vydání edice Česká paměť.

Vyprávění Kateřiny Pošové je ze všech tří mnou analyzovaných textů nejkompexnější a pokrývá nejdelší časové období. Kateřina se velmi detailně věnuje předválečnému dětství a rodičům. Až do transportu celé rodiny do Osvětimi je text retrospektivním vzpomínáním Kateřiny Pošová po více než 50 letech od konce války. Střed tvoří deník čtrnáctileté dívky psaný formou dopisů otci, jehož naposledy spatřila v Osvětimi. Záznamy jsou datovány od prosince 1944 do května roku 1945. V této době je Katka sama v koncentračním táboře v Glöwenu, zpětně popisuje okamžik, kdy byla odloučena od matky. Vyprávění pokračuje opět retrospekci, stručně shrnuje poválečné události, následně se věnuje manželství, narození dětí a vlastní pracovní dráze.

Celý text vznikl na základě rozhovoru Kateřiny Pošové s publicistkou Pavlou Frýdlovou v několikaletém časovém období, původně byl iniciován v rámci projektu Paměť žen v pražském centru Gender studies. Pavla Frýdlová je také osobou, která text připravila k vydání, neboť „*Nebyť mé výzvy k vyprávění, Kateřina by se sotva odhodlala dát svému životnímu příběhu knižní podobu, protože si netroufá plést se literátům do řemesla.*“ (Frýdlová citováno v Pošová, 2003:11) Obě ženy spolu hovořily mnohokrát, dokonce spolu podnikly i výlet do míst Kateřinina dětství. „*Po dlouhých diskuzích a mnoha variantách podoby knihy jsme dospěly k té, která leží před vámi.*“ (Frýdlová citováno v Pošová, 2003:11) Otázky byly z výsledného textu nakonec vypuštěny, takže není úplně zřejmé, o čem hovořila Kateřina „spontánně“ a které pasáže vznikly na základě doplňujících otázek Pavly Frýdlové. Tato otázka ani není pro moji analýzu podstatná, neboť i předcházející texty procházely různými korekcemi a byly vystaveny spoustě zásahů od různých osob. Důležitý pro mou analýzu je tak jedině výsledný text, ačkoliv zde mám dostatek biografických údajů, nejedná se o klasický projekt orální historie formou rozhovorů, neboť nejenže nelze rekonstruovat zpětně otázky, ale ani žádné další doplnit. Ani zde se tedy nebudu věnovat rekonstrukci biografie, ale pouze pomocí biografických metod interpretační analýzy text prozkoumám a zanalyzuji. Zde bych ještě chtěla zdůraznit, že pokud mluvím o „Kateřině“ a jakémkoliv jejím „záměru“

v textu, v pozadí mám stále na mysli, že výsledná podoba textu není spontánním vyprávěním Kateřiny, ale prošla spoustou editací a podílelo se na ní více osob.

Důležitý je ještě jeden moment, a to deník čtrnáctileté Katky zařazený uprostřed knihy. Tento deník Katka původně napsala v maďarštině, po válce zůstal téměř zapomenut, sama ho přeložila do češtiny s pomocí přítelkyně Evy Budilové v roce 1960, aby ho přihlásila do literární soutěže vypsané Svazem protifašistických bojovníků. Tam na něj nijak nereagovali, takže zase skončil v šuplíku. Původní deník se bohužel ztratil, ale Kateřina sama říká: „*Můžu místopřežně prohlásit, že oproti originálu jsem nikde nic neubrala ani nepřidala, nezměnila ani nevylepšovala, naopak jsme s Evou velice dbaly o naprosto autentické zachování původního stylu, který se upřímně řečeno místy i mně zdá jakoby až příliš dospělácký. (...) Nehledě na to, že sama sebe přece nebudu falšovat. Ty dopisy, říkáme jim deník, jsou rozhodně autentičtější, než by bylo moje dodatečné vzpomínání a vyprávění o roce stráveném v lágru.*“ (Pošová, 2003:64) Na samotném deníku jsou podle mého názoru velmi podstatné dvě věci: 1. Je považován za „autentický“ hlas a logicky velmi ostře svým stylem vyprávění (nejen formou) kontrastuje se zbytkem knihy. 2. Sama existence deníku je podle mého názoru velmi důležitým faktorem ovlivňujícím zbytek textu a konstrukci autorčiny paměti. Kateřina při rekonstrukci vlastního životního příběhu jen těžko může pominout vzpomínky, které zaznamenala přímo „ve víru událostí“ a uchovala v nezměněné podobě. Může své vzpomínky chápat jako „neproblematické“, může se vůči nim zpětně vymezit a odargumentovat posun, který se v jejím „vzpomínání“ za těch několik desítek let odehrál, ale nemůže na něj (minimálně implicitně) nereagovat vůbec. Kateřina používá obě strategie.

Těsně před zařazením deníkových záznamů do textu, popisuje některé události popsané v denících, z pohledu současnosti, je patrné, že deník jí (a možná hlavně Pavle Frýdlové) v těchto momentech (i když to sama explicitně neříká) slouží jako „vodítko“ a jakýsi „zesilovač“ vzpomínek při vyprávění. V jednom okamžiku takto popisuje velmi emotivně silnou událost (velmi podobnými slovy jako v deníku), jak ona sama unikla transportu (byla nemocná, ale lékař jí v posledním okamžiku uznal práce schopnou), ale její matka v domnění, že zůstane s nemocnou Katkou, se do transportu sama přihlásila. Katka jí nestihla říct, že transportu unikla a matka je tak od Katky oddělena. Teprve po válce se Kateřina dozvídá, že matka byla, společně s dalšími ženami, odvezena rovnou

na smrt – byla zastřelena. Deník podle mého názoru v tomto směru působí jako „důkaz“, nedovoluje Kateřině události ani po čase „zamlžit“ a Kateřina říká: „*A od té doby žiju s vědomím viny, že jsem vlastně zapříčinila maminčinu smrt. Kdybych si to připouštěla do důsledků, musela bych z toho zešílet....*“ (59) Jakési „zesilování vzpomínek“ pak přichází tváří v tvář Kateřininým životním obdobím a rolím, které se s nimi pojí. Následující pasáž ukazuje, jak její vlastní mateřství „zesiluje“ vzpomínky na matku: „*Jak strašné muselo být pro matky v lágrech vidět své děti trpět, hladovět, mrznout, snášet bolesti, ponižování a často je i vidět umírat v těch hrozných podmínkách, to jsem si – přiznávám – uvědomila teprve mnohem později, až když moje děti dorostly do toho věku čtrnácti patnácti let. U obou, u každého zvláště, jsem to pak v šedesátých letech prožívala jako bolestné trauma. Tu představu, že by se jim mohlo stát něco podobného! A teprve docela nedávno, v průběhu tohoto mého vyprávění, se mi před vnitřním zrakem znenadání fyzicky zjevila představa toho, co tady o odstavec výš popisuju. Jako filmový záběr. (...) Dosud to byly abstraktní nehmotné reflexe. A teprve teď to vidím. Ty nahé ženy na břehu moře, které snad esesáci hnali rovnou do vody, po nichž možná stříleli v běhu (...).*“ (59) Toto je navíc velmi podstatný moment z několika dalších hledisek: a.) Tematizuje mateřství jako důležitého moment ženských holocaustových zkušeností. (Tomuto se budu podrobněji věnovat v následujících analýzách.), b.) Naznačuje neohraničenost „holocaustu“ jako události, která do jisté míry určuje a prostupuje celý životní příběh přeživších žen (a mužů), c.) Odhaluje, jakým způsobem mohou být holocaustové válečné vzpomínky přeživších modifikovány zpětně ve světle nových životních událostí, což Kateřina ještě tematizuje v kontextu moci, kterou poválečná holocaustová paměť může mít nad konstrukcí identity přeživší/ho: „**Dnes už se ví**, že snad nikdo z nás, kdo jsme za druhé světové války přežili koncentrák, vězení, ilegalitu, úkryt, frontu, bombardování či byli jen přímými svědky tohoto válečného šílenství, není zcela normální. Všechny nás to více či méně poznamenalo, a kdo ví, do kolikátého kolena ponесou stopy oněch absurdně krutých zážitků naši potomci.“ (59-60)

Moc

a) Čemu se vypravěčka podřizovala a jak sama přítom hovoří o přijetí podmínek podřízení se a přizpůsobení se (moci)?

Z hlediska kategorie moci je nutno v textu rozlišit tři úseky – 1. období dětství (včetně války a pobytu v koncentracích), 2. poválečné období „deziluze“ a „vzdoru“, první manželství a narození syna, 3. a nakonec období po rozvodu s prvním manželem, kdy se stěhuje se synem do Prahy a začíná pracovat. V každém z těchto časových období se Kateřina podřizovala něčemu jinému, což samozřejmě souvisí s jejím životním cyklem a milníky, kterými, jak je popisuje, byl přerušován a směřován. Z hlediska toho, na co je zaměřena má analýza, se budu nejvíce soustředit na první dvě období, nicméně nemohu pominout ani to poslední, neboť tam se odehrává posun hodnot, což ovlivňuje celou Kateřininu reflexi holocaustových událostí.

1. Období dětství dominuje otec, který je bez velké nadsázky „hrdinou jejího dětství“, jemu také Katka směřuje deníky psané formou dopisů „Milý tatínku!“. Abych mohla tento moment detailně analyzovat, krátce se zaměřím na Katčino dětství, jak ho sama popisuje a na oba rodiče, nejen otce, neboť otec symbolizuje hodnoty a jednání, které Kateřina uznává, matka naopak ty, kterých by se Katka do jisté míry implicitně chtěla vyvarovat. (Bude to důležité i v dalších analýzách.) Kateřina se narodila v dubnu 1930 v Kežmarku, ačkoliv celé dětství strávila s rodiči v Košicích. „*Moji rodiče nebyli nikterak výjimeční, ale ani docela bezvýznamní lidé.*“ (14) Její otec Hugo pocházel z nemajetné, ale kultivované židovské rodiny, vystudoval na inženýra-architekta. Matka Edita byla o jedenáct let mladší, pocházela z rodiny významného košického advokáta jako jediná dívka se třemi bratry, byla bohatá, sečtělá, vzdělaná, uměla tři jazyky, měla spoustu zájmů, např. se naučila řídit auto jako překvapení pro manžela. Hanka se narodila až po šesti letech manželství, neboť si její rodiče, podle jejího názoru, chtěli užít sebe navzájem, života, cestovat apod. Mladá rodina se přestěhovala do významné košické stavby Jakabova paláce, ale jak říká Hanka: „*Ne, v tom prostředí nebylo nic honosného, procovského ani odcizeného. V mých vzpomínkách tam vládla báječně útulná a uvolněná atmosféra. Byla jsem dost hodná holčička, takže si nepamatuji na žádné zásahy a výhružky.*“ (21) Otec byl velmi zaměstnaný muž, ale dceři se ve volném čase věnoval, vyprávěl jí příběhy, vysvětloval „jak se co dělá“ a vůbec Katku vedl k tomu, aby si vážila

práce ostatních a vnímala chudobu a společenské nerovnosti okolo sebe. Tyto otcovy „charakterotvorné zásahy“ Kateřinu velmi ovlivnily. *„Vlastně by se mohlo zdát, že tatínek se mi věnoval víc než maminka, ale tak tomu samozřejmě vůbec nebylo. (...) táta si mě vlastně vůbec nemusel všímat, mohl to všechno přenechat matce, vychovatelce, škole, ale kdykoli jsme byli spolu (...) vždycky mi něco povídal. Možná že si to ani neuvědomoval, počínal si prostě jenom přirozeně. Ale nebýt jeho pronikavého vlivu na moji dětskou duši, byla bych později některé i velmi těžké životní situace zvládala určitě mnohem hůř... Přísný tatínek se mnou skoro nikdy nemazlil a já si dlouho myslela, že mě ani nemá rád, když nejsem kluk.“* (22) Tento moment je důležitý. Kateřina na jednu stranu říká, že otcova péče o ni byla něčím nadstandardním, něčím, co, na rozdíl od matčiny péče, nebylo samozřejmé. Druhou stránkou je pak konstatování, že otec si přál syna a nikoliv dceru. Tomuto se Kateřina snažila přizpůsobit a syna mu do jisté míry nahradit – manuální zručností a aktivitou. *„Myslím, že táta, který si přál syna a byl asi dost zklamán, že dostal holku, se s tím nakonec poměrně snadno smířil hlavně díky téhle mojí vrozené zručnosti. Vlastně se mnou zacházel jako s klukem a mou první panenku dokonce rozzlobeně vyhodil oknem do zahrady. (...) Svůj první kapesní nůž jsem od táty dostala přes maminčiny protesty snad v pěti letech a od té doby se celý život držím tátovy zásady, že správný kluk nemůže být nikdy bez kudly.“* (22-23) Otcův vliv na Kateřinu byl tedy značný, popisuje ho jako člověka nekompromisně přísného a důsledného, racionálně myslícího perfekcionisty, který přísně trestal sebemenší lež, a fňukáním u něj ničeho nedosáhla. Maminka byla velmi vzdělaná, prosadila si v té době velmi neobvyklé středoškolské vzdělání, její ambice Katce velmi imponovaly. Oproti otci byla velmi nešikovná a o domácnosti nevěděla prakticky nic. V Katce se snažila pěstovat citlivý přístup k druhým lidem. *„Vím, že toužila mít nějakou profesi a nechtěla se smířit s tím, aby se stala jednou z těch paniček, jejichž život byl zoufale jednotvárný a bezobsažný, i když pečovaly o děti a domácnost, samozřejmě s pomocí personálu. Ve skutečnosti pečovaly především o sebe, o své oblečení, pleť, postavu, účes atd., prostě o své fyzické blaho. (...) Moje matka si našla přece jen něco smysluplnějšího: naučila se slovensky a psát na stroji a pak dělala u táty v kanceláři něco jako sekretářku a mzdovou účetní.“* (23) Už v období perzekuce a tím spíše v okamžiku, kdy se Katka ocitá v koncentračním táboře, je odloučena od

otce a následně i od matky, vyhodnocuje právě otcův přístup k životu a hodnoty jako ty pro své přežití velmi užitečné. „Pamatuju si jen, že mým úkolem bylo přinášet pro nás vodu ve dvou kýblech, maminka bědovala, že je to pro mě příliš těžké, ale táta trval na tom, že jsem už dost velká a silná a že to mám prostě místo tělocviku. A měl samozřejmě pravdu.“ (50) Okamžik odloučení od matky popisuje otcí následovně: „V první chvíli jsem začala hystericky vzlykat, ale v příštím okamžiku jsem se už ovládala tak, jak jsi mě to naučil Ty. (...) já jsem cítila, že zůstanu sama, že se budu muset starat sama o sebe, a ovládla mě myšlenka, že budu muset sama hospodařit s porcí chleba. Celou noc jsem zírala do stropu, ale neplakala jsem! Tatínku, ani jedinou slzu jsem neuronila.“ (68) Hlavní otcova pravidla, kterými se explicitně řídí, jsou: ovládat se, neplakat a žít rozumě.³⁹ „Jinak jsem velké čuně, tatínku, měl bys mi příšerně vynadat. Už večer sním vždýcky všechno, co mám k chlebu na druhý den, a pak jím celý den suchý chleba. Vid' že se to nemá, že se musí žít rozumně? Beru to tak, jako bys mi to říkal Ty, protože jsi jistě téhož názoru, a slibuji, že se ovládnou.“ (80)

Explicitněji tematizuje otcův vliv i v dalších záznamech: „Tady jsem si uvědomila, táto, že všechno, všecičko, co jsem dostala od života, jsem dostala od Tebe, že za všechno můžu vděčit Tobě. Tatínku, tolik na Tebe vzpomínám, často bych Ti chtěla ukázat to, co jsem právě udělala. A ještě něco. Tady teprve chápu a cítím skutečně, co znamená citát z Adyho, který jsi doma tak často říkával: „...a ničemové směle pochodují, a správný člověk se příkrčí.“ (...) A skoro nikdy nepláču, ačkoli to je tu na denním pořádku i u dospělých. Vid' že je správné, že se ovládám. Ty přece víš, že nemám ráda, když mě někdo lituje.“ (71) Otec vystupuje nejen jako nositel hodnot, které si Kateřina internalizuje, otcův hlas se doslova stává měřítkem jejího jednání a jejich rozhodnutí („I když někdy naprosto přesně cítím, jaký je Tvůj názor na to či ono a co bys mi radil.“ (100)), ale symbolizuje i sféru veřejného v tom smyslu, že on je tím, který rozhoduje, má široký nadhled nad situací, je nositel vědomostí tudíž dokáže vyhodnotit situaci a „ví si prostě rady“. „Nějak si myslím, že tohle jsou ty velké dny, velké historické události, jak bys to říkal Ty, o kterých se za mnoho set let bude mluvit jako o významných věcech.“ (89) „A tak bych se učila, nevím co a proč,

---

³⁹ Zde je zřejmé, do jaké míry je reflexe Kateřiny ze současnosti ovlivněna deníkem samotným, viz výše poznámka o fňukání.

ale tolik mi chybí Tvé výklady přírodopisu a fyziky, tatínku! Toto mi skoro víc chybí než mamincino mazlení. Tady jsem se naučila opravdu si cenit toho, že mám takového otce. Já vím, Ty nemáš rád lichotky, ale to ti musím říct. A maminka, jak by byla šťastná, kdyby věděla, jakou hlubokou úctu k vám teď cítím, rodiče moji! Já, ta vaše drzá a užvaněná Katka.“ (76) „Teď je dopoledne, sedím v sušárně a právě se chystám naštipat třísky, protože abys věděl, tatínku, i tomu jsem se naučila, aby pak pan inženýr neměl „syna“, co ani neumí štípat dříví.“ (99) V tomto smyslu Kateřina přejímá otcův „přístup k životu“, snaží se „jít v jeho stopách“, což jí zároveň umožňuje aktivně jednat. Moc, kterou si sama internalizuje prostřednictvím přejímání otcových hodnot, se vepisuje i do jejího přístupu k vlastnímu tělu. „A propos, osobní zprávy: včera, po sedmi měsících, jsem zase dostala menstruaci. Mám z toho velkou radost, protože to aspoň znamená, že jsem zdravá.“ (81) Přijde mi velmi nezvyklé, že patnáctiletá dívka sděluje v dopisech otci, že dostala menstruaci, zvláště v období před 60 lety. Domnívám se, že tento moment lze interpretovat jako disciplinování vlastního těla, stejně jako ona sama se snaží ovládat, jednat správně a neplakat, tak její tělo signalizuje, že je vše „normální“ a pod kontrolou. Podobně popisuje i zlepšení svého duševního stavu: „Je to podivuhodné a zvláštní milost Boží, že jsem se dala duševně natolik do pořádku, až jsem skoro tak vyrovnaná jako doma. Mám dobrou náladu a všechno mě dokáže zajímat, a dokonce jako by se mi zlepšila i paměť.“ (83)

Matka oproti tomu symbolizuje citlivost a měkkost, nevhodnou pro řešení dané situace, což se podle mého názoru⁴⁰ projevuje v problematických vzpomínkách na ni, které Kateřinu trápí v průběhu psaní celého deníku. „Řekni mi, tatínku, čím to je, že mi maminka tak nechybí, že na ni tolik nemyslím jako na tebe, ačkoliv ji mám přece stejně ráda a stejně si jí vážím jako dosud a jako Tebe a stejně se mi po ní stýská? Ale mám často takové výčitky svědomí, protože vím, kolik asi ona myslí na

---

⁴⁰ Tady bych chtěla zdůraznit, že se jedná o jednu z možných interpretací tohoto „vylučování“ matky z deníkových vzpomínek. Motivů pro „vyloučení“ matky může mít implicitně více i samotná Kateřina, neboť jinde říká: „Když myslím na Tebe, cítím, s neomylnou jistotou, že se sejdeme, ale je strašné, že při myšlence „maminka“ mě přepadává takový pocit úzkosti a necítím totéž co u Tebe.“ (79) Moment je to nicméně velice důležitý, obzvláště pro genderovou analýzu, ale spíše z hlediska rekonstrukce biografie, která je vzhledem k povaze analyzovaného textu a cílů mé práce pro mě nedostupná.

mne a jak mě má ráda a jak na mě čeká a jak se jí po mně stýská, a já tak nevděčně si právě jen povzdychnu, maminko, drahá moje maminečko, a pak už na ni nechci víc myslet a zaujme mě nějaká jiná, pitomá a často zbytečná myšlenka. Řekni, tatínku, proč?!?! Vždyť ty opravdu znáš vztah mezi mnou a maminkou, víš, jak jsme si byly blízké, a teď mi přesto tak nechybí, jak jsem si to představovala, nebo jsem si to vlastně ani nedovedla představit. Proč?“ (100) Katka navíc vnímá, že mateřství jako takové ženy znevýhodňuje v tom, že se musí dívat na utrpení svých dětí. Explicitně to tematizuje už v úvodní reflexi období dětství, ale dotýká se tohoto momentu i ve svých denících v okamžiku, kdy byla vystavena velké bolesti ve formě trhání zubu. „(...) Od té doby, co mě odloučili od maminky, se mi po ní dnes stýskalo snad nejvíc. Víš, když člověk trpí a má bolest, tak ho napadne tolik nejrůznějších věcí a tolik mu schází ta mateřská péče, nebo přesněji trochu něhy a rozmazlování. (...) A stejně při tom velkém stýskání jsem si hned vzpomněla, že je to tak vlastně líp, protože maminka by trpěla ještě mnohem víc kvůli mně než já sama, kdyby mě viděla plakat bolestí. Ale Ty ne, Ty nejsi takový citlivka. Ty bys mně spíš dodával síly a vedl a učil, tatínku! (104) Matčina péče Kateřině samozřejmě schází, ale jednak i „Maminka říkávala vždycky v Kaiserwaldu, že doma, jestli k tomu ještě někdy dojde, mě bude vychovávat docela jinak, mnohem samostatněji.“ (73) Tím vlastně Kateřina dostává signál i od matky, že otcův přístup k životu je pro přežití praktičtější. Navíc o Kateřinu pečují jiné (cizí) ženy, které jí tímto částečně matku nahrazují, např. kamarádka Kateřininy lékařky, teta Ági. „Měla dva syny, kteří byli taky bůhvídkde v lágru, a když jsem se jí jednou zeptala, proč vlastně je na mě tak hodná, řekla mi, že si je jistá, že když se stará tady o mě, tak se tam někde o ty její kluky určitě někdo jiný stará taky. Po válce jsem se dozvěděla, že se nevrátili.“ (62) Tento moment je pak v rámci Kateřininy zpětné reflexe, vyhodnocen jako velmi důležitý. „(...) jak udělat tečku za kapitolou „koncentrák“ po více než půl století? (...) Na jedné straně musím přiznat, že pro mě nebylo nejhorsí to, co jsem viděla kolem sebe, ani to co jsem sama prožívala (...), nýbrž vědomí, že někde venku za těmi dráty, třeba doma v Košicích, žijou moje kamarádky, spolužačky, prožívají svoje radosti a strasti, chodí dál do školy, do kina, na plovárnu, bruslit, randit, a já jsem pro ně přestala existovat. Nebo maminciny křesťanské přítelkyně. Nic pro nás nebo proti tomu, co se námi děje, nepodniknou a nejspíš na nás ani nemyslí.“ (136-

137) Vytržení z širších (explicitně) ženských vazeb v komunitě tematizuje Kateřina jako pro ni největší utrpení. Je násilně postavena do pozice „nenormálnosti“, ve které po válce na nějakou dobu setrvává (o tom více níže). „*Ale na druhé straně jsem se stejnou intenzitou jako ten nedostatek účasti zvenčí zažila přímo v lágru cosi úžasného: potkávala jsem tam totiž naopak řadu dobrých, hodných lidí, od kterých jsem nejmíň čekala pomoc či účast a zájem. Žádné Košičanky, které mě znaly odmalička, ale naprosto cizí ženy, které se ke mně chovaly tak, jak by se byla chovala moje vlastní máma.*“ (137) Solidarita, vznikající ve velmi krátké době bez předchozích dlouhodobých vztahů, je zároveň tím, co pomohlo Kateřině přežít, potažmo neztratit víru v lidi.

2. Poválečné období vzdoru. Ačkoliv je poválečné období, jak ho Kateřina popisuje, obdobím její revolty vůči dosavadním (otcovým) hodnotám, kterými jsem se zabývala výše, zařadila jsem ho pod téma „čemu se vypravěčka podřizovala“. Pokusím se ukázat, že tento vzdor se odehrával v rámci stávajícího společenského (a genderového) řádu a je tak vlastně potvrzením podřízení se Kateřiny tomuto řádu. V první řadě sama Kateřina vzpomíná na toto období se studem. „*(...) když mě někdo mladý naštvě nebo pohorší, snažím se připomenout si, jak jsem se chovala já v tom věku. A většinou se sama před sebou zastydím.*“ (141) Navíc celé Kateřinino vyprávění o tomto období je uvedeno výčtem hodnot (blíže je budu analyzovat níže), jež ve svém dalším životě vyznává a které uvozuje slovy: „*(...) jak udělat tečku za kapitolou „koncentrák“ po více než půl století.*“ (136) Ale jednání, které následně popisuje v tomto úseku života, některým těmto hodnotám odporuje. Jsem si vědoma toho, že zde hraje roli i Kateřinin věk (období dospívání).

Když se Kateřina vrací z koncentračního tábora, zjišťuje, že oba její rodiče zahynuli. Zároveň přichází na to, že není schopna se začlenit do „normálního života“, její žebříček hodnot se, jak sama zpětně reflektuje, naprosto převrací, končí s „náboženským poblouzněním“, netouží po tom, aby ji někdo vychovával, dirigoval a omezoval, proto se rozhodne nepokračovat ve studiu: „*Zkrátka: už jsem rozhodně nechtěla chodit do školy.*“ (139) Přebírá takto do jisté míry kontrolu nad svým vlastním životem, ale jednak se společenskému řádu podřizuje už tím, že se proti němu téměř ve všem vymezuje a tudíž jeho existenci uznává, navíc tak činí stále

v rámci tradičních genderových stereotypů. Rozhodne se vdát se. „*Nakonec jsem usoudila, že ten mládenec (...) má pravdu a že pro mě bude asi nejjednodušší se vdát.*“ (142) Toto rozhodnutí vysvětluje následovně: „*Já vím, že to dnes zní dost absurdně, ale absurdní byla především situace, v jaké jsem tehdy žila. (142) Byla jednou ze tří židovských dívek v okruhu svých známých, které se vrátily. Ty dvě byly o dost starší. Ostatní se skrývaly s rodiči nebo žily normálně dál. Pro ty dvě byla usmrkaná holka. „A tak jsem si zřejmě řekla, že budu tou milostpaní dřív, než ony budou mít v kapse maturitní vysvědčení. Byl v tom nejspíš nějaký dětinský vzdor a taky ta tehdy dost příznačná a obecně převládající poválečná bezstarostnost.*“ (142) Kateřina interpretuje svůj sňatek jako získání určité pozice ve vztahu k ostatním dívkám svého věku v okruhu svých známých, její rozhodnutí se navíc vymyká způsobu jednání ostatních dívek. „*Brala jsem to všechno nejspíš jako zábavnou hru a oproti kamarádkám, které měly hrůzu, jestli budou zítra tažené ze zeměpisu, jsem si připadala ohromně důležitá.*“ (147) Později přiznává, že rozhodnutí nestudovat ji dodneška mrzí. Dočasné odmítnutí otcových hodnot je patrné i v povzdechnutí „*Kdyby byl se vrátil můj táta... Ale nemá smysl uvažovat v intencích „kdyby“.*“ (147) Velmi zajímavý je i způsob, jakým si to manželství vyvzdorovala a získala k němu od svého strýčka-poručníka svolení. Nastěhovala se do volného pokoje v bytě, kde bydleli strýčkovi známí. „*Když mi pak strýček Eugen nechtěl dát to svolení, vymyslela jsem si fintu: přijdu o panenství tak, aby to ti známí za zdí zaregistrovali a pak to na mě strýčkovi žalovali. Vyšlo to! (...) strýček mě vzal stranou a dost rozpačitě mi řekl, že bych se snad přece jenom mohla vdát, on že mi to lejtro podepíše...*“ (144) Kateřina tak vlastně využila genderových norem tehdejší společnosti, aby se jim mohla manželstvím podřídit a získat tak „status manželky“ a tím „převahu“ nad svými kamarádkami. Toto „zviditelnění“ jako forma aktivního jednání se tak uzavřelo v kruhu. Přitom strýček ji chtěl podporovat, aby mohla studovat.

Zpětně ovšem Kateřina v textu reflektuje, že to, co se jí v té době jevilo jako získání kontroly nad svým životem, ve skutečnosti bylo podřízením se společenskému a genderovému řádu a navíc ztrátou kontroly nad vlastním tělem. „*O panenství jsem tehdy skutečně přišla, beztak to bylo na spadnutí (...). Abych řekla pravdu, nebyl to až tak světoborný zážitek, jak jsem si představovala (...), za to mě ten nadějný medik*

Saša, který o tom už měl něco vědět, rovnou „zbouchnul“. Takže jsem svůj první potrat zažila v necelých šestnácti na kuchyňském stole, bez narkózy, za Sašovy asistence, v bytě jeho známého gynekologa, který se asi třásl strachy, vždyť ho to tehdy mohlo stát diplom. Už ani nevím, proč jsme se rozhodli k potratu, když jsme se beztak chtěli vzít. Asi jsem byla přece jen příliš mladá. Saša chtěl napřed dostudovat (...).“ (144) Nakonec se jim s manželem narodil syn Jiří a jejich společný život jako jakýsi „permanentní flám“ (147) trval několik měsíců.

3. Kateřina se znovu zamiluje, odchází od manžela a svého vyvoleného následuje do Prahy. Jakkoliv je tento krok iniciován přechodem od jednoho muže k druhému, je začátkem období „návratu“ otcovských hodnot a období, kdy Kateřina opravdu přebírá kontrolu nad svým životem, neboť si v Praze velice záhy nachází vlastní bydlení a práci, o které obecně říká: *„Nechci zkoumat proč, ale práce, jakákoliv užitečná, smysluplná práce, znamená pro mě asi stejnou hodnotu jako láska.“* (199) Celé třetí období jsem tedy, ač samozřejmě obsahuje to, čemu se Kateřina podřizovala, přesunula do tématu „jak vypadala její vlastní schopnost jednat.“

b) Jak vypadala její vlastní schopnost jednat, resp. jak ona sama vykonávala moc?

Hned v úvodu označuje Kateřina za ústřední znak svého života náhodu: *„A tím vlastně začal ten dlouhý řetězec náhod, tak příznačný pro celý můj život.“* (14) Podobnými slovy i svůj životní příběh uzavírá: *„Můj život je jeden velký řetěz většinou šťastných náhod.“* (199) V průběhu celého vyprávění, zvláště pak v retrospektivních částech, je ovšem zřejmé, že Kateřina téměř každé z těch „šťastných náhod“ vyšla velmi vstříc. Ona je totiž aktérkou v pravém slova smyslu. Sama to tematizuje, když v textu „uzavírá“ období strávené v koncentračním táboře: *„Nebo další konvence, že se člověk nemá vnucovat, že má počkat, než ho někdo někde pozve, něco mu nabídne apod. Kdybych se tím řídila, byla bych v životě propásla spoustu zajímavých lidí a zážitků.“* (141)

Podobně jako analýzu „bezmoci“, tedy toho, čemu se Kateřina podřizovala, i tuto část analýzy rozdělím na tři období: 1. období dětství (včetně války a pobytu v koncentracích), 2. poválečné období „deziluze“ a „vzdoru“, první manželství a

narození syna, 3. a nakonec období po rozvodu s prvním manželem, kdy se stěhuje se synem do Prahy a začíná pracovat. V prvních dvou obdobích se budu krátce soustředit na interpretaci těch vrstev moci, které jsem netematizovala výše, nicméně je třeba mít stále na paměti, že moc je ve foucaultovském pojetí silou produktivní, má performativní charakter, tudíž její dualistické rozlišení je pouze analytickým nástrojem a nelze tedy interpretaci zjednodušeně řečeno „moci vs. bezmoci“ od sebe v žádném případě oddělit. V neposlední řadě je také nutno zdůraznit, že analýza a interpretace mocenských vrstev obsažených v memoárových textech nelze považovat pouze za narativní strategii autorky samotné, ale veškeré mé interpretace a závěry zároveň odkazují ke konstrukci memoárového vyprávění jako literární formy, v první řadě určené pro čtenáře a čtenářky příběhu.

1. V období dětství se budu soustředit na dva momenty, které Kateřině umožňují vlastní aktivní přístup k událostem, v obou případech se jedná o mocenské praktiky, které si Kateřina více či méně vědomě internalizuje, aby si vytvořila prostor pro vlastní jednání.

Už v Kateřininy vzpomínkách na dětství se objevuje způsob, který jí jako dítěti umožnil vyrovnat se s novou situací. Kateřinina rodina je vystěhována z domu do „cihelny“, což je vlastně prostor, ve kterém rodina očekává výzvu do transportu. „*My jsme tam strávili asi pět šest týdnů a já jsem pořád někde poletovala, s něčím tatínkovi pomáhala, vyřizovala mu vzkazy, dělala nějaké výpočty a připadala si děsně důležitá.*“ (50) Vlastní aktivita, podpořená hlavně otcem, jí pomáhá překonat pocit strachu. Později při příjezdu do Osvětimi a odloučení od matky v Kaiserwaldu Kateřina nepříjemné zážitky zablokuje: „*Mně osud nadělil jakousi ochrannou clonu, milosrdné klapky na očích či co, díky čemu se mi nepříjemné, bolestné, někdy až nesnesitelné věci jaksi bezděčně odsouvají někam do snesitelná. Moji blízcí a přátelé se možná domnívají, že takové věci zvládám, protože jsem silná a statečná a kdovi co ještě. Vůbec nejsem silná ani statečná, neumím se ovládat, nemám pevnou vůli, mám jenom tuhle podivnou, objektivně vzato opovržením hodnou vlastnost, a mně nezbyvá, než se s tím smířit, zejména když jde o něco, co beztak nemůžu ovlivnit nebo změnit. Za to, že jsem v cihelně ani později v lágrech nevnímala to velké utrpení kolem sebe, za to bych se měla spíš stydět, vždyť jsem tehdy už byla fyzicky i psychicky docela dospělá holka ...*“ (60) Ačkoliv Kateřina tuto „ochrannou clonu“

nijak blíže nespecifikuje, naznačuje, že „odsunutím“ věcí, které nemůže nikterak ovlivnit, si otevírá prostor pro aktivitu v rámci jí zvnějšku vytyčených hranic. Ačkoliv je tato strategie pro Kateřinu velmi významnou součástí přežití samotného, nepopisuje ji nikterak pozitivně, jakoby přežití jí samotné v kontextu utrpení a smrti ostatních, bylo zavrženíhodnou „chybou“. Vlastně i ve své poválečné reflexi se k tomuto „studu“ explicitněji vrací: „(...) že se po celý život vlastně permanentně stydím: hovím si tady na svobodě, v teple, sytá a oblečená, zatímco po světě stále umírají nevinní lidé násilnou smrtí, hladu a bídou, trpí nesvobodou a bezmocí za svůj původ či barvu pleti, tedy za něco, zač sami ani v nejmenším nemohou, a když mě to trápí, nic proti tomu nedělám.“ (137-138) Nezájem svého nežidovského okolí o své vlastní utrpení také tematizuje jako pro ni nejsilnější faktor ovlivňující její holocaustové utrpení. U Kateřiny je tedy velmi patrné pojetí sebe sama a svého vlastního konání primárně ve vztahu k ostatním lidem. K této vztahovosti se detailněji vrátím ještě v analýze Kateřininy „strategie přežití.“

Druhým momentem, který bych chtěla zmínit, je Kateřinina víra v křesťanského Boha. Kateřina ve svém utrpení identifikuje Boží vůli, v tomto smyslu má tedy Bůh nad ní moc, Boží rozhodnutí nikterak nezpochybňuje, ale naopak nachází v něm zdroj své síly konat. „upřímně věřila, že všechno, co tam prožíváme, je Boží trest za naše hříchy. Dodatečně se divím, že mě mé spoluvězeňkyně neukamenovaly, když jsem něco takového řekla nahlas. Ale já to myslela naprosto vážně a asi mi to opravdu pomohlo přežít.“ (60) Je pro ni velmi důležité dodržovat křesťanské rituály a náboženské diskuze jsou nejčastějším důvodem jejího pláče, ačkoliv mezi „její“ zásady patří neřukat a neplakat na přední místa. Možné zpochybnění křesťanských zásad je pro Kateřinu naprosto nepřipustné, neboť ty tvoří rámec veškerému řádu, který si Kateřina v lágrech konstruuje. „Máme na revíru takovou prima veselou partu, hotové duševní osvěžení. (...) Ale včera večer jsme měly šílenou náboženskou diskusi, která skončila tím, že jsem hrozně plakala, i když mě je těžké tak rozčítit, abych brečela. Ale já svoje přesvědčení nevzdám ani za nic!“ (74) „Často cítím docela fyzickou touhu být s někým nábožensky v duševní shodě, ale v téhle věci mě tu nikdo nepochopí. (...) Jsou to tytéž problémy jako doma, ale tam přece jenom byl někdo, s kým jsem o tom mohla mluvit. (...) Kdybych s jistotou nevěděla, že Bůh je se mnou, ani nevím, jak bych to vydržela.“ (76) V tomto smyslu se podle mého

názoru Bůh symbolicky překrývá s postavou Kateřinina otce, potřebuje mít pocit, že Bůh je s ní, stejně jako dopisy otci plné otázek a ospravedlnění vlastního jednání, které otci směřuje, diskuzí, jež s otcem v deníkových záznamech vede, implicitně obsahují otcovu přítomnost v jejím lágrovém životě. Zpřítomnění otce i Boha ve formě Kateřininy obhajoby řádu (Božího a otcova), umožňuje Kateřině jednat a přežít. Proti obojímu se také Kateřina po válce obrátí.

- Kromě těchto dvou momentů se ještě zastavím u Kateřinina pobytu v Glöwenu, jak jej popisuje ve svých denících. Hned v prvním „dopisu otci“ Kateřina popisuje, jak pracovala v zahradnictví a naučila se „organizovat“, tedy krást. Ačkoliv je při příjezdu do Glöwenu rovnou hospitalizována jako nemocná a zmiňuje, jak je osamocená, tomuto pocitu se nepoddává a v další větě otci popisuje, jak začíná kreslit: „*Viš, tatínku, nemohu Ti popsat to blaho, když jsem vzala zase do ruky tužku, barvičky, pravítko.*“ (70) Díky této schopnosti začíná pracovat pro jednu z dozorkyň, později je zaměstnaná v krejčovně a jako „Lauferin“, tedy jakási spojka mezi jednotlivými dílnami a lidmi. Všechny tyto činnosti jí kromě radosti („*Dnes ráno, bohudík, už jsem šla do práce (...)*“ (81) „*Hodně jsem dnes běhala, ale mám svou práci velmi ráda. Před chvílí jsem nakreslila jedné aufseherce gratulaci k nějakému novorození a dostala jsem za to kus chleba a taky jeden post si dal udělat kresbičku a od něho jsem dostala trošku pečiva.*“ (92)) zprostředkovávají další dvě věci – **privilegovanou pozici** – jako Lauferin má přístup ke spoustě lidí, a tudíž k vzácným zdrojům – jídlu, šatům, atd. („*Měla jsem svým způsobem výjimečné postavení, protože jsem v tom lágru byla jednak zdaleka nejmladší a jednak díky němčině jsem se pak stala spojkou zvanou Lauferin a mým úkolem bylo doručit nebo vyřídit něco Němcům, strážím apod. (...) Němcům se docela líbily moje „výtvary“ – kresbičky, nápisy, panenky -, a tak si mě tam trochu hýčkali.*“ (63)) a **pocit sounáležitosti** (v rámci krejčovské dílny: „*A tak nám všem [teta Ági] uvařila oběd a i večer jsme tu dlouho, vedle v prádelně se můžeme umýt a je tu aspoň ticho, není tu tolik lidí, a co je nejdůležitější, takhle aspoň někam, k někomu patřím.*“ (96))
2. Poválečné období „deziluze“ a „vzdoru“, první manželství a narození syna, je vlastně, jak popisují výše, celé provázáno s Kateřininou vlastní aktivitou, ačkoliv do jisté míry jedná v rámci genderových norem a stereotypů. V tomto období byly

jednotlivé vrstvy moci velmi obtížně analyticky uchopitelné, popsala jsem je tedy v jejich komplexnosti v rámci předchozího tématu.

3. Období po rozvodu s prvním manželem, kdy se stěhuje se synem do Prahy a začíná pracovat. Práce je jedním z ústředních charakteristik Kateřininy konstrukce sebe sama, je to částečně zřejmé už z analýzy období dětství, absence tohoto tématu v období „vzdoru“ a „deziluze“ je podle mého názoru velmi významná a do jisté míry právě ona odhaluje omezený potenciál „vzdorného jednání“ pro Kateřininu „strategii přežití“. Navíc právě rovina „práce“ ohraničuje začátek posledního období Kateřinina vyprávění.⁴¹ Svůj odchod z Košic vysvětluje následovně: *„Z Košic jsem chtěla ale pryč i z jiného důvodu. Toužila jsem **dělat něco kloudného**, i když mi vůbec nebylo jasné co.“ (148)* Jakkoliv přímo nezmiňuje práci (tedy placenou práci), vzhledem k tomu, že odchází sama do neznáma, neočekává žádnou finanční podporu od nikoho, je zřejmé, že placená práce je klíčem k „novému životu“. Placenou práci ovšem tematizuje hned v navazujícím textu. *„Také mě stále pronásledovala jakási úzkost z prostředí (...) Prostě se mi všude zjevovali. Byla to jakási směs smutku, stesku i špatného svědomí, kterého jsem se instinktivně potřebovala zbavit. A navíc: můj otec byl v Košicích dost známý a vážený člověk a já jsem měla strach, že kdybych tam měla jakýkoli pracovní úspěch, nikdy bych se nezbavila dojmu, že za to vděčím jeho jménu, nikoli svým schopnostem.“ (148)* Kateřina se tedy chce vymanit z prostředí, kde jí vše připomíná minulost. Podstatné je, že to upřesňuje odkazem na postavení svého otce v košické společnosti a svoji snahu dokázat něco sama za sebe, jen díky svým schopnostem. Tím něčím je specificky „pracovní úspěch“.

Toto období také Kateřina charakterizuje změnou vlastního hodnotového žebříčku. Jakkoliv vlastně Kateřina popisem těchto změn zakončuje a reflektuje už období strávené v koncentračních a pracovních táborech, v jejím vyprávění se tato změna projevuje právě až po odchodu do Prahy.⁴² *„(...) dnes bych to vyjádřila asi tak, že*

---

⁴¹ Periodizace Kateřinina textu je mým analytickým nástrojem, který mi pomáhá interpretovat vyprávění. Samozřejmě vychází z textu samotného, ale Kateřina to takto explicitně nikde necharakterizuje.

⁴² V tomto momentu se, podle mého názoru, velice zřetelně vynořuje právě rozdíl mezi orálně historickým rozhovorem a psaným textem, který předpokládá určité ukončování období a témat před začátkem nových, což má posílit konzistenci textu a celého příběhu.

všechno, co jsem zažila, podstatně změnilo celou mou hierarchii hodnot. Asi jsem si to tenkrát neuměla formulovat takhle konkrétně, ale na spoustě věcí mi prostě najednou přestalo záležet.“ (140) První konvenci, vůči které se vymezuje a kterou jsem citovala už v úvodu této kapitoly, je „že se člověk nemá vnucovat“. Další je, že jí nezáleží na tom, co si o ní druzí myslí. „Většinou – řekněme spořádaných – lidí záleží na řadě věcí, jako co se sluší či nesluší, „co tomu řeknou lidé“ a podobně. Já to nechci zlehčovat, nepřipadá mi to ani směšné ani nesmyslné a samozřejmě jsem leccos z toho musela do jisté míry respektovat později už kvůli svým dětem, v práci atd., ale v podstatě pro mě některé věci ztratily význam, připadají mi zbytečné a někdy až pokrytecké.“ (140) Zde je velice důležité, že Kateřina sama své jednání nepoměřuje optikou „společenských konvencí a norem“, to, kvůli čemu je ochotná se nejspíše podřídít jsou „děti“ a „práce“, dvě významné charakteristiky konstrukce sebe sama, jimž se budu věnovat v rámci tématu „strategie přežití“. Další konvence se týká vztahu žen a mužů. „Nikdy jsem nesnášela takové to obligátní ženské upejpání, klidně jsem dávala najevo, když mi byl někdo sympatický, když jsem o někomu stála. Nemyslím si, že je to výhradní právo mužů a že ženě přísluší „dělat fóry“.“ (141) Rozdělení mužských a ženských rolí přitom reflektuje i v závěru memoáru, když tematizuje, jak ji trápí, že místo, aby se svým třetím zesnulým manželem trávila čas při činnostech, které ho těšily, spíše jí připadalo důležitější nebo zábavnější mu uvařit něco dobrého k jídlu. „Jak tak o tom teď přemýšlím, napadá mě, že během staletí se v tom našem civilizovaném světě ustálily určité dost nelogické a pro ženy ponižující konvence (...), podle kterých je práce žen v domácnosti cosi evidentně bezplatného, respektive že vlastně za ni je jejich mužové „živí“. Ale to je nehorázný absurdní nesmysl! Ženy v domácnosti přece podávají obrovský a nikdy nekončící pracovní výkon. (...) ale přesto si myslím, že si za to my ženy z velké části můžeme samy, vždyť my samy vychováváme ty budoucí sobecké, bezohledné „krále tvorstva“.“ (198) Kateřina tímto poukazuje na způsob, jakým je konstruován genderový řád, tedy, že ho spoluvytvářejí i ženy samotné (jako matky). Navíc je zřejmé, že se tomuto genderovému řádu v některých rovinách podřizovala a reflektuje ho až zpětně z pozice současnosti.

- c) **Místa nesouhlasu, vzdoru, obratu až opozice vůči podmínkám podřízení. Kdy a v jakých situacích vypravěčka mluví o takových činnostech a jednání, které se začaly vymykat podmínkám podřízení, překračovaly je nebo jim odporovaly. O jakých činnostech a jednání vypravěčka mlčí, či se jen letmo zmiňuje, protože by mohly narušit její konstrukci identity.**

Kateřinino resistantní jednání se prolíná celým jejím příběhem, výše podrobně analyzuji jedno celé životní období jako „období vzdoru.“ Zde se tedy zastavím pouze u jednoho momentu, který Kateřina popisuje ve svých válečných denících. V Glöwenu ji rozbolí zub a musí navštívit zubaře: *„Příšerně mě potrápil, bez injekce, ale ani jsem nehlesla, protože v té ošetřovně seděl Rotteführer (...) a taky ta kráva z Auschwitzu. A Rottenführer jí dokonce uznale prohlásil: „Na, die hat aber Geduld, Mensch!“ (...) Potom jsem sice na bloku hrozně brečela, to se asi provalil všechen ten dlouho potlačovaný pláč.“* (104) Rozhodnutí „neplakat“, „neřukat“ souvisí se sebedisciplínou, kterou si Kateřina prostřednictvím otcova odkazu internalizuje, vzdor je v tomto případě namířen proti nacistům.

Strategie přežití

V období dětství byla Kateřina velmi privilegovaným dítětem, jedináčkem v bohaté rodině. Jakkoliv zdůrazňuje, že byla vychovávána k solidaritě s ostatními, v koncentračním táboře si ještě svůj „privilegovaný pohled“ ponechává: *„Dnes ráno jsme se probudily k velké senzaci, zase se narodil chlapeček. (...) [matka] rodila na pryčně docela nahoře, bez jediného hlesnutí. Je neuvěřitelné, že primitivní, neinteligentní žena dokáže být tak ukázněná.“* (88) Symbolickou postavou tohoto období její otec, který ztělesňuje disciplínu (jednání – neplakat, žít rozumě, i vlastního těla). Otce Kateřina identifikuje jako svůj vzor v racionálním a pragmatickém přístupu k životu. Všechny tyto vlastnosti jsou základními stavebními kameny její strategie přežití v táborech a ghettech. Svůj pobyt v Glöwenu např. otcí popisuje jako „výchovní ústav“ (ať už polepšovnu nebo školu) *„(...) ale teď už je to všechno daleko, namlouvám si, že nic nebylo, teď jsem tady, řekněme v polepšovně, a musím žít a není nikdo, o koho bych se opřela, ba ani nepočítám s tím, že by tu brzy někdo takový byl. Tatínku, vid' že se proto nezlobíš, ale Ty víš, že se nerada oddávám představám, protože, jak to napsal Stefan Zweig, „...iluze se nedají sklepat jako rtuť v teploměru.“ A já proto, ať je to*

jakkoli strašné, počítám raději s tím, že se budu muset uživit sama, a doufám, že se mylím, ba vím to, ale přesto myslím na všechny možnosti.“ (84-85) „A byli bychom výborní kamarádi, vždyť ten lágrový život naplňuje člověka tolika zajímavými dojmy a zkušenostmi! Vždyť tohle je vlastně Škola, do jaké nemůže chodit každý, a už vůbec ne každý tady může být dobrým žákem. Někdy mám pocit, že jsem i tady zrovna takovou žákyní, jakou jsem byla v košickém Maďarském královském dívčím gymnáziu. I tam jsem se svým numerus clausus byla výjimkou a tady se mi vlastně taky dostává nějaké výsady, i když pochybné, tím, že jsem nejmladší a pak že věřím v Boha jinak než ty ze zdejších žen, které jsou věřící židovky. Ale i tak si myslím, že bych měla docela dobré vysvědčení, což je spíš klika než zásluha. Ty přece víš, jak umím být líná. Tak nevím, jestli to všechno není nesmysl, ale to je jedno. Maturitní vysvědčení mi budeš muset vystavit Ty, tatínku.“ (104-105) Signifikantní přitom je, že Kateřina v předchozím úryvku interpretuje svoji „odlišnost“ (věk a víru v Boha) jako výsadu a nikoliv jako nevýhodu, ačkoliv, jak výše popisuje, víra v Boha je jediným třecím místem mezi ní a ostatními ženami. Tuto „jinakost“ bych charakterizovala jako součást Kateřininy identity a nonkonformní chování se prolíná dalšími obdobími jejího života.

Jakkoliv ale Kateřina svoji pozice identifikuje jako privilegovanou, ve vztazích k druhým se neprojevuje egocentricky. Když popisuje namáhavý „pochod smrti“, říká: *„Všechny už máme nohy úplně oddělané, bolavé, zkrvavené, samý puchýř, a ani nevím, jak to vydržíme. Což já, ale ty starší a nemocné se určitě zhroutí.“ (120)*

Vrátím se ale k postavě jejího otce, neboť je velmi zajímavá z hlediska genderové analýzy. Po válce zjistila, že otec (stejně jako strýc) byl členem uskupení svobodných zednářů. Když její strýc umírá, lituje toho, že s ním nebyla více ve styku. *„Dnes mě to mrzí hlavně proto, že jsem se pak časem dozvěděla víc o pozitivních zásadách této výjimečné organizace, s níž bych byla velmi ráda v nějakém kontaktu, i když ženy nemohou být jejími členy. Uvědomila jsem si totiž, že se tatínek ve svých názorech, postojích i činech, celou svou morálkou řídil zásadami svobodných zednářů.“ (143)* Je zajímavé, že Kateřina vůbec netematizuje hodnoty své matky, ačkoliv přiznává, že s matkou trávila mnohem více času a mohla s ní mluvit prakticky o čemkoliv. Otec vlastně ani nechtěl dceru, sama říká, že se s ní smířil, protože byla manuálně zručná. Otcovy hodnoty tedy byly genderově dosti stereotypní (což určitě v té době nebylo nic neobvyklého), navíc organizace, jejíž zásady otec (a tedy i Kateřina) vyznává, svým

exklusivním pojetím členství genderové rovnosti přímo odporují. Navíc tyto otcovy zednářské hodnoty byly jedním z důvodů, proč se rodina za války neskryla, aby unikla deportacím.⁴³ „*Za otcem přišel do cihelny, přesněji tam proklouzl jeho bývalý polír (...). Přišel s tím, že by nás mohl propašovat ven a že by nás tři bezpečně schoval na půdě svého domku kousek za městem. Že válka už nemůže dlouho trvat. To se psal květen 1944. Ale můj táta rezolutně prohlásil, že maďarský důstojník přece nemůže zbaběle zdrhnout, a kromě toho i když nás odvezou kamkoliv, Němci si umějí vážit práce a on že pracovat dovede a dokáže vyhovět i jejich pořádkumilnosti a disciplíně. (...) Jak to, že tento energický, přemýšlivý člověk se s celou svou rodinou nechal odvléct na jatka? (...) Jak je to možné? Jak je možné, že otec stále argumentoval pojmy jako „důstojnická čest“, „německá korektnost“, „uznávání pracovních, odborných schopností a výkonů“? (...) A přitom jsem přesvědčená, že těm svým chimérám doopravdy věřil, protože vůbec nemůžu připustit domněnku, že by svou milovanou ženu a jedinou dceru nechtěl ochránit před smrtelným nebezpečím. Ale moc dobře vím, že nebyl žádnou výjimkou, jak o tom svědčí řada výpovědí, které jsem četla nebo slyšela v rádiu či v televizi od přeživších českých účastníků holocaustu ...“ (50-51) Kateřina tyto rozpory ve svém textu vůbec nereфлекtuje. Určitě je to do jisté míry dáno úctou k otci, který ve válce zahynul, nicméně její matka byla velmi nonkonformní žena, studovala, uměla několik jazyků, sama z vlastní vůle pracovala, řídila auto, ale k tomuto se Kateřina vůbec nevrací, ačkoliv je z jejího životního příběhu zřejmé, že matčina příkladu následuje.*

Po válce, když zažívá období vzdoru, odmítá jít dále studovat, nedokáže se identifikovat se svými vrstevnicemi, ale chce nad nimi získat jakousi „převahu“. Výsledkem těchto protichůdných tendencí je z jejího tehdejšího pohledu jí jediná dostupná strategie udržení privilegované pozice – manželství. Status „vdané paničky“ ji také staví do pozice „jinakosti“ oproti jejím vrstevnicím. Symbolem tohoto období je její manžel Saša, člověk, se kterým se velmi záhy rozvádí, on odjíždí do Izraele a odtud do Afriky. Když se ho později Kateřina kvůli synovi rozhodne vyhledat, nereaguje na její dopisy a ve svých pamětech tvrdí, že jeho žena i syn zemřeli v koncentračním táboře. Saša je

---

⁴³ To, že spousta rodin před válkou podcenila nebezpečnost situace a včas neemigrovala (samozřejmě ne všechny rodiny měly tuto příležitost) tematizuje spousta memoárů. V květnu roku 1944 už ale bylo nebezpečí mnohem více hmatatelné, navíc pro muže s takovým rozhledem, jakým byl Kateřinin otec (jak ho popisuje).

tedy člověk, který je v mnoha směrech protikladem Kateřinina otce. Její strategii přežití v tomto období charakterizuje také „mlčení o minulosti“. Jak sama přiznává, se Sašou o holocaustové zkušenosti vůbec nehovořili.

Po rozchodu se Sašou odchází do Prahy, najde práci v projekční kanceláři, kde potkává svého budoucího manžela Mirka. On však není tím, o kom v následujícím vyprávění hovoří. Když se za něj provdá, říká: „*A tady začíná zcela zvláštní kapitola v mém životě: „babička“*“ (158), čímž má na mysli Mirkovu maminku. Babička se stává symbolickou postavou tohoto období, ačkoliv se s Mirkem v 60. letech (blíže to nedatuje) rozvádí. „*Babička pocházela ze spořádané maloměstské učitelské rodiny, a přesto ji vůbec nenapadlo dělat si problémy s tím, co tomu [sňatku s rozvedenou židovkou s malým synem] řeknou lidé, příbuzní či známí. (...) Měla jsem prostě to obrovské štěstí, že mě osud svedl s takhle vzácnou ženou!*“ (158) Jejich vztah se ještě prohlubuje po narození dcery Jany: „*A babička byla opravdu nepředstavitelně hodná. Se svou přirozenou dobrotou a vstřícností, kterou jsem v té době nejspíš ani nedocenila, se oběma dětem úžasně věnovala. (...) Byla v nejpravějším smyslu tohoto slova osvícená, měla úžasný charakter, který naprosto neokázale a bez jakéhokoli moralizování určoval její život, všechny její činy, projevy, vztahy k lidem. Byla spravedlivá, skromná, pracovitá, vnímavá, se zájmem přijímala vše nové, uměla si poradit se vším, samozřejmě byla báječnou šetrnou hospodyňkou i kuchařkou.*“ (159) V babičce se potkávají hodnoty Kateřinina otce (charakter, spravedlivost, pracovitost, přijímání nových věcí) s ženskými charakteristikami, které jsou nedocentitelné pro Kateřinu jako matku i jako ženu. „*Dnes mi to připadá, jako že někdo se žení nebo vdává pro majetek, pro peníze, pro společenské postavení, zatímco já jsem se podvědomě vdávala zčásti i proto, abych „dostala věnem“ tuto zlatou tchyni! Vždyť jsem v Praze nikoho neměla a najednou jsem získala takové nádherné české rodinné zázemí! Ani moje vlastní babička, ani žádná z mých tetiček se s touhle „naší babičkou“ nedaly srovnat...*“ (162) „*Až dnes, po letech, můžu patřičně docenit tu každodenní starost třeba jen o to, aby pět lidí včetně dvou malých dětí mělo hodnotnou a pestrou stravu a aby se to vešlo do omezeného rozpočtu. (...) Odstála ty fronty, tahala tašky, vymýšlela nám báječný jídelníček, stála u plotny a hospodařila s penězi. (...) Jakkoliv o tom přemýšlím, nedokážu si vzpomenout na žádnou její chybu, až na to, že byla ke své vlastní škodě přesprávně tolerantní, a to ovšem i vůči svému synovi.*“ (163) Způsob, jakým Kateřina popisuje babiččiny vlastnosti a

jednání, je velmi podobný „skrz naskrz ženskému principu“, jak o něm hovoří Heda Margoliová-Kovályová. Praktičnost, zakotvení ve vztazích a v „realitě“ je v kontrastu s „mužskými“ vyššími morálními principy. Kateřina to nikde neříká takto explicitně, ale když popisuje svůj život s manželem a babičkou, zmiňuje, že žili patnáct let v babiččině dvoupokojovém bytě, ve třetím patře bez výtahu, bez ústředního topení a tekoucí teplé vody: „*Mně to tak nevadilo, ale Mirkovi jsem vyčítala, že ho jako architekta nenapadlo zajistit větší pohodlí především své matce. Má ale takovou povahu, že nikdy ze žádného svého městnání či funkce nechtěl pro sebe získat ani nejmenší výhodu nebo protekci. Což je v podstatě velice úctyhodné, jenomže někdy poněkud nepraktické.*“ (159)

Pro konstrukci Kateřininy identity jsou podstatné dvě důležité vrstvy – práce a mateřství.

Práce je také jedním z důvodů, proč končí její druhé manželství s Mirkem. V 54. roce totiž začíná pracovat na Maďarském kulturním středisku v Praze a práci je doslova nadšená, tráví tam hodně času (samozřejmě s vydatnou pomocí babičky), manžel však její radost nesdílí: „*Vzala jsem na vědomí, že můj muž je introvert, který moje pracovní nadšení a s tím spojené společenské dění sice toleruje, a neironizuje, zato však po svém ignoruje.*“ (174) Kateřina začíná překládat, připravovat kulturní akce a tlumočit, mimo jiné i na karlovarském filmovém festivalu. Potkává spoustu zajímavých a „důležitých“ lidí, práce ji mimo potěšení zprostředkovává i možnost seberealizace a určitý status. V 62. roce začíná pracovat jako produkční, což se nepříznivě odráží v rodinné situaci: „*Při práci produkční jsem ovšem měla ještě méně času pro rodinu a Mirek nechápal, že můžu existovat bez pravidelné pracovní doby, že jsem třeba ve všední den doma a pak v neděli jdu dělat. (...) Ovšem přitom jsem vždy měla jistotu, že o děti je perfektně postaráno, samozřejmě zase jen díky babičce. Nebýt jí, absolutně bych to byla nemohla dělat.*“ (179) Vzniká tak pnutí nikoliv mezi prací a rodinou, ale mezi prací a manželem. Kateřina volí práci, i když v tom hraje roli i to, že potkává svého třetího budoucího manžela Honzu. Od manžela se rozhodne odejít, toto rozhodnutí jí „posvěcuje“ i babička: „*Po nějaké době jsem to řekla i babičce a ona byla skvělá, jako vždy a ve všem. Ani v tomhle neměla předsudky. Řekla mi: „Já už se dávno divím, že jste s Mirkem stále spolu, vy se přece k sobě vůbec nehodíte.““ (181) Kateřina se stává i členkou komunistické strany, ale nepříliš aktivní, v šedesátém osmém roce je vyloučena. Moc komunistické ideologie tematizuje právě ve vztahu k práci: „*měla jsem**

pro nás oba takové své soukromé kritérium: při každé práci jsem si kladla otázku, jestli tím někomu nebo něčemu škodíme, nebo naopak možná i prospějeme. Bylo to prosté a spolehlivé... Myslím, že už i my pamětníci zapomínáme – a mladí vůbec nechápou –, jak křehké a vágní to byly pojmy, jak úzká byla ta pomyslná mez, po níž jsme se pohybovali, a jak velice záleželo na vlastním svědomí každého jednotlivce.“ (192) Kateřina se tímto vyrovnává se svou participací v komunistické straně, přičemž se zde dotýká konceptu viny/neviny, který sama řeší na individuální rovině. Sama (tentokrát v souvislosti s odsunem Němců) tematizuje částečně jako vlastní selhání nezáměr o širší dění: *„Podle mého názoru tenhle druh „ztráty paměti“ jen stále dál prohlubuje neochotu uvažovat v širších souvislostech, ať už se týkají minulosti, nebo současnosti a vlastně i budoucnosti. (...) Já si vyčítám právě a především to, že jsem se nezajímala o širší souvislosti. Začala jsem si je uvědomovat teprve dost pozdě, až po sovětské okupaci z roku 1968.“* (170-171) Vyjednávání vlastní viny a neviny je pro ni velmi komplikované, právě proto, že primární důraz klade na individuální zodpovědnost. Už dříve jsem v analýze moci poukazovala na to, že nejtěžší na holocaustové zkušenosti byla pro Kateřinu absence reakcí ze strany svých spolužaček a dalších jí blízkých osob. V případě komunismu se situace obrací a ona sama se stává tou, která neodhalila mocenské praktiky komunistické ideologie: *„Dnes už vím, že je možné nevědět o různých mocenských manipulacích, ututlaných nehoráznostech, ba i zločinech, aniž by člověk byl špatný, cynický či netečně lhostejný.“* (169) Myslím, že právě osobní zkušenost s komunismem v tomto okamžiku mění způsob konstruování viny/neviny v souvislosti s holocaustovou zkušeností a promítá se do problematizování „jednoduchých“ kategorií: *„Právě ta generalizace je podle mě cosi škodlivého a nebezpečného. A ovšem zdaleka nejen v těchto otázkách. Tak snadno se řekne Cikáni, Židi, komunisti, kapitalisti, černý huby, Rusáci, Němčouři, šikmookí, intelektuálové, kariéristi, bezdomovci, feministky, buzeranti, feťáci... bezmyslenkovitě, bezohledně, nespravedlivě, kruté.“* (173)

Další vrstvou, skrze kterou Kateřina utváří vlastní identitu, je mateřství. A podstatné je, že Kateřina výrazně konstruuje své mateřství skrze holocaustovou zkušenost. Samozřejmě je třeba mít na paměti, že se tak děje v rámci tohoto konkrétního memoárového textu, který sama věnuje *„Památce mých rodičů a mým dětem Jirkovi a Janě“*. (7) Syn Jiří se jí narodil v prosinci roku 1947, o dva roky později, když se

Kateřina odstěhuje do Prahy, umísťuje Jirku do jeslí s vědomím, že je o něj maximálně postaráno (v té době je kolektivní výchova všeobecným trendem, jak sama říká). „*Jirkovi byl rok a půl, když tam přišel, byl zdravý a po všech stránkách bezvadný, ale ten kolektiv mu zřejmě nevyhovoval. Vždycky, i později ve školce, ve škole nebo v družině, pořád rušil, nedělal to, co ostatní, neuměl se soustředit, prostě mu tam nebylo dobře. (...) Jenže mně bylo tehdy devatenáct dvacet, měla jsem plnou hlavu svých starostí a zájmů, jak už to v tom věku bývá, a hlavně jsem neměla nikoho, kdo by mi přinejmenším vynadal a vysvětlil, že to tak není dobře.*“ (155) Podle mého názoru zde Kateřina odkazuje k absenci svých rodičů v pro ni a pro její dítě tak důležitém období. Jirka později v dospělosti psychicky onemocní a Kateřina to reflektuje následovně: „*Ne vždy si dokážu připustit, že jeho nemoc může být i následek koncentráku, odkud jsme se Saša i já vrátili rok a půl před Jirkovým narozením, nebo také zděděná dispozice. Když onemocněl, už nežil vůbec nikdo, koho bych se na to mohla zeptat...*“ (193) Holocaust zde tedy hraje roli v rovině možných fyzických i psychických příčin Jirkova onemocnění. Dcera Jana se narodila v dubnu 1952. Když se Kateřina podruhé rozvádí, má starost, aby její rozvod nepostihl děti, obzvláště Janu, která je v pubertě. Konflikt řeší odkazem na svoji holocaustovou zkušenost: „*A já jsem si říkala: když jsem já v podobné věku mohla vnímat jako dobrodružství cihelnu a do jisté míry i koncentrák, pak se jí snad nic tak zlého neděje.*“ (184) Dcera Jana ovšem později v dospělosti emigruje, což Kateřina velmi těžce nese. „*Koncentrák, ztráta rodičů, Jirkovo onemocnění a posléze Honzova smrt, to jsou mezní tragédie mého soukromého života. Ale Janin odchod byl nejhorší, protože byl dobrovolný a mně naprosto nepochopitelný. My dvě jsme si byly velmi blízké a vždy nám spolu bylo dobře.*“ (194) Právě v tomto „výčtu tragédií“ se silně odráží nejen propojenost holocaustové zkušenosti s mateřstvím, ale obecněji „holocaust bez hranic“, který ovlivňuje Kateřinin celý následný život. Domnívám se totiž, že Kateřinino vnímání Janina odchodu je mediováno skrze vlastní zkušenost dcery, která byla násilně odloučena od rodičů, protože právě „dobrovolnost“ dceřina rozhodnutí nedokáže z nynější pozice matky pochopit. Prozkoumání tohoto momentu by vyžadovalo detailnější analýzu a více informací a přesahuje rámec mé práce, která je založena jen a pouze na textu, omezuje tudíž pole, na kterém mohu vyvozovat závěry.

4. Závěr

Vzhledem k tomu, že je empirická část mé práce založena na analýze pouze tří česky psaných memoárových ženských textů, veškeré závěry, o kterých budu dále hovořit, se budou vztahovat jen ke konkrétním výše uvedeným textům, a tudíž budou nutně jen dílčího charakteru.

První rovinou, na které se velmi výrazně projeví rozdíly v konstruování holocaustové zkušenosti, je genderový řád. Všechny tři autorky memoárů se vůči němu více či méně podřizují, nicméně způsoby, jakým ho vyjednávají ve vztahu ke své strategii přežití, je velmi odlišný. Pro Kláru S. genderový řád určuje její orientaci ve světě, vlastní identitu konstruuje ve vztahu k ostatním lidem jako „bytí viděné“. V tomto smyslu se tedy stává pasivním subjektem ve svém vyprávění. Tohoto uspořádání nicméně využívá v rámci své strategie přežití jako mocenský nástroj. Mocenskou dynamiku genderového řádu pojímá v binárních opozicích maskulinita/feminita, oběť/ochránce. Ona je vždy femininní obětí, ostatní muži i ženy jsou v této konstrukci maskulinními ochránci. Heda Margoliová-Kovályová a Kateřina Pošová jsou oproti tomu aktivními subjekty vlastních autobiografických vyprávění. Pro Hedu Margoliovou-Kovályovou je konstrukce sebe sama založena na boji proti konformitě a obecně systémové moci, ale genderový řád (jakožto systém), nijak netematizuje. Feminitu vnímá jako zakotvenou ve vztazích, v přítomnosti a prostém životě, oproti maskulinitě, která je odtržená od reality a svázaná spíše „s mlhavými sférami ideologie“. Feminita a maskulinita nicméně nejsou v jejím pojetí binárními opozicemi a nejsou vázány na konkrétní pohlaví. A důležité je, že zatímco takto pojatá maskulinita je pro ni problematická, neboť je v boji proti systémové moci neúspěšná, feminitu nijak neproblematizuje. Kateřina Pošová genderový řád alespoň částečně tematizuje naprosto explicitně, ale detailní analýza odhalila v jejím vyprávění subverzivní tóny. Navíc to, čemu se Kateřina Pošová podřizuje (včetně genderového řádu) a jak sebe konstruuje, je velmi závislé na období života, ve kterém se zrovna pohybuje. Její výše zmíněná reflexe genderového řádu je argumentací dospělé ženy z hlediska současnosti. Období dětství, které „vypráví“ prostřednictvím dopisů otci, jež svému otci psala v koncentračních a pracovních táborech, v nichž během války pobývala, je charakterizováno internalizací otcových hodnot a norem. Ty Pošová vyhodnotila jako užitečné pro přežití. Otec tedy

symbolizuje veškerý (maskulinní) řád, kterému se sice jako čtrnáctiletá dívka podřizuje, ale který jí umožňuje aktivně utvářet svět kolem sebe. Základem je aktivita (jakákoliv práce), uměřenost, disciplína, statečnost (neřukat a neplakat), ale také, což je jeden ze subverzivních tónů v textu, hierarchické uspořádání mužství/ženství. Její otec totiž chtěl syna, s narozením dcery se smířil, protože se ukázalo, že je šikovná (manuálně zručná). Navíc veškerý otcův hodnotový systém je postaven na učení svobodných zednářů, jejichž členství je exkluzivní pouze pro muže. Kateřina devaluje matčin vliv na ni i matčiny hodnoty, přitom sama volí ty způsoby jednání, které jsou spíše maskulinní. Ani z pozice současnosti Kateřina Pošová tyto rozpory neproblematizuje. Po válce se proti těmto hodnotám obrátí a „vzdoruje“ jim, paradoxně v rámci genderového řádu, místo pokračování ve studiu se totiž vdá. Po několika měsících odchází od manžela i z rodného města (aby unikla vlivu zesnulého otce), začíná pracovat a sama živit sebe i svého syna. Odmítá konvence („takové to ženské upejpání“), černobílé stereotypní vidění světa (včetně rozdělení mužských a ženských rolí v domácnosti).

Kromě různého pojetí genderového řádu a z toho vyplývajících rozdílných voleb strategií přežití jednotlivých autorek chci poukázat na několik velmi důležitých momentů. Jednak způsob, jakým autorky memoárů pojmají, přijímají a utvářejí genderový řád, strukturuje pole témat, o kterých ve vztahu k holocaustové zkušenosti hovoří, a interpretací, prostřednictvím kterých svoji zkušenost „vyhodnocují“. Je to mimo jiné dáno tím, že ženy aktivně konstruují vlastní identitu ve vztahu k řádu, ve kterém se pohybují a který vždy obsahuje i prvky genderové dynamiky. Každou zkušenost přitom artikuluji takovým způsobem, aby byla v souladu s jejich konstrukcí sebe sama. Pokud tedy např. Klára S. hovoří ve svých denících z velké části o „partnerských“ vztazích mezi muži a ženami v Terezíně a netematizuje násilí, je velmi zavádějící používat tyto teze deskriptivně, ale naopak je nutné je interpretovat v kontextu její konstrukce sebe sama jako citově založené femininní osoby, utvářené skrze vztahy a absentující násilí jako způsob jednání. V tomto okamžiku není podstatné, do jaké míry jsou tyto konstrukce skutečně autorčiny a do jaké míry jsou ovlivněny textem samotným, editory atd. Dalším důležitým bodem je rozbití duálního konceptu aktivity/pasivity. Ačkoliv na první pohled Klára S. působí jako pasivní příjemce (dalo by se říci „obět“ dění, její pasivita je spíše nevědomou, ale rozhodně aktivní strategií přežití vepsanou do jejího těla a jednání genderovým řádem. A samozřejmě, v této

souvislosti je absolutně nezbytné prozkoumat pozici autorky memoáru, neboť třída, věk, národnost, vzdělání jsou jistě charakteristiky, které mohou v individuálních textech ovlivnit jak témata vyprávění, tak způsob konstruování vlastní identity a vyjednávání (genderového) řádu a volbu strategie přežití. Zároveň je osoba autorky podstatnou součástí vyprávění z hlediska čtenáře a to, „kdo hovoří“ respektive „která žena hovoří“, může významným způsobem ovlivňovat širší holocaustovou paměť.

Dalším (ačkoliv nikterak překvapivým) poznatkem mé práce bylo, že autorky memoárů měly různou motivaci pro sepsání a publikování textů. Podstatné ale je, že tato motivace, jak je vidět obzvláště v memoáru Hedy Margoliové-Kovályové, do značné míry strukturuje celý text a témata, která jsou autorkou chápána jako relevantní. Deníky Kláry S. byly omezeny pouze na období války a pobyt v Terezíně, ale u Hedy Margoliové-Kovályové a Kateřiny Pošové holocaustové vyprávění tvořilo pouze část textu. Obě autorky se ale k němu, hlavně v argumentacích a reflexích, vztahovaly v popisu svých dalších životních období. Holocaustová zkušenost pro ně sloužila jako zdůvodnění dalších životních rozhodnutí. U Hedy přitom právě holocaustová (a obecněji válečná) zkušenost byla jedním ze základů nastolení komunistického režimu v poválečném Československu, konkrétněji jejím prostřednictvím vysvětluje motivy svého, později popraveného, manžela k participaci na moci. U Kateřiny Pošové zase holocaust výrazně zasáhl do osudu jejího (teprve po válce narozeného) dítěte a skrze holocaustovou zkušenost konstruuje svou vlastní zkušenost mateřství. Autorky memoárů tak včleňují holocaustovou zkušenost do konstrukce vlastní identity, která je vyjednávána napříč různými životními obdobími.

Poválečná produkce „holocaustové paměti“ také opačně zpětně formuje konstruování „holocaustové zkušenosti“. Specifická poválečná zkušenost života v komunistickém režimu v Československu se odráží v memoárech Hedy Margoliové-Kovályové a Kateřiny Pošové a vede ke konstrukci některých prvků jako nedílné součásti jejich orientace ve světě, a tudíž i strategie přežití. Zkušenost Kateřiny i Hedy je totiž podobná v tom, že ve vztahu k nacistické ideologii byly obě „oběťmi“, zatímco v rámci komunistické ideologie se staly těmi, kdo na moci v různé míře participovaly. Je to velmi důležitý moment, který obě více či méně explicitně tematizují a na základě kterého artikuluji určitý systém norem a hodnot (řád), který si samy aktivně ve svých životních drahách konstruuji a ve kterém se následně pohybují. Obě zastávají

humanistickou pozici a v četných, velmi precizně konstruovaných reflexích odsuzují stereotypní posuzování lidí (explicitně hlavně na základě rasy, etnika, vyznání). Netvrdím, že zde existuje přímá souvislost ve formě příčina a následek, tedy že lze tuto tezi jakkoliv generalizovat, ale v textech Hedy a Kateřiny se tato tendence projevuje naprosto zřetelně. V tomto kontextu pak ještě více vystupuje do popředí, že genderový řád pro ně zůstává nerozklíčovaným mocenským konceptem, který implicitně používají k reflexi svého života. Konkrétní mužské a ženské postavy a k nim se vázající stereotypně konstruované genderové role totiž v jejich textech symbolizují některé hodnotové vzorce, které ve vyprávění hrají roli symbolického přerodu v uvažování napříč různými životními etapami.

Ačkoliv je celá má práce založena na analýze konstrukcí ženské holocaustové zkušenosti, na úplný závěr se chci dotknout problematičnosti kategorie „ženy.“ Jsem přesvědčená, že právě prozkoumání konkrétních ženských vyprávění a životních strategií v jakékoliv podobě se může stát (a doufám, že moje práce je toho důkazem) střípkem v komplexním pohledu na určitou specifickou historickou událost a zároveň rozkrýt celou šíři individuálních konstrukcí a interpretací této události. Detailní analýza memoárů Hedy Margoliové-Kovályové, Kateřiny Pošové a Kláry S. totiž ukazuje, že ačkoliv „žily pod jednou střechou, obývaly jiné světy.“⁴⁴

---

⁴⁴ Tento citát jsem si vypůjčila z filmu Luční harfa.

Literatura

- Alcoff, Linda (1991-92) The Problem of Speaking for Others. In: *Cultural Critique*. No. 20, pp. 5-32.
- Allen, Ann Taylor (1997) The Holocaust and the Modernization of Gender: A Historiographical Essay. In: *Central European History*. Vol. 30, Issue 3, pp. 349-364.
- Andrews, Sue (2003) Remembering the Holocaust – Gender Matters. In: *Social Alternatives*. Vol. 22, Issue 2, pp. 16-21.
- Bauer, Yehuda (1980) Genocide: Was it the Nazis' Original Plan? In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 450, pp. 35-45.
- Bauer, Yehuda (1998) Gisi Fleischmann. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust*. New Haven, London: Yale University Press, pp. 253-264.
- Bauman, Zygmund (2003) *Modernita a Holocaust*. Praha: Slon.
- Baumel, Judith Tydor (2002) Can two walks together if they do not agree? Reflection on Holocaust Studies and Gender Studies. In: *Women: a cultural review*. Vol. 13, No.2. 196-206.
- Benstock, Shari (1991) Authorising the Autobiographical. In: Robyn R. Warhol, Diane Price Herndl (Eds.) *Feminism: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Rutgers University Press.
- Bernard, Catherine A. (1995) Anne Frank: the Cultivation of the Inspirational Victim. <http://www.remember.org/educate/afrank.html>
- Bernard-Donals, Michael a Richard Glejzer (2000) Between Witness and Testimony: Survivor Narratives and the Sloah. In: *College Literature*. Vol. 27, Issue 2, pp. 1-20.
- Biklen, Sari, Knapp (2004) Trouble on Memory Lane: Adults and Self-Retrospection in Researching Youth. In: *Qualitative Inquiry*. 2004, 10.
- Bock, Gisela (1996) Equality and difference in National Socialist racism. In: *Joan Scott (Ed.) Feminism and History*. Oxford University Press.
- Bondy, Ruth (1998) Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust*. New

- Haven, London: Yale University Press, pp. 310-326.
- Bourdieu, Pierre (2000) *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Byrne, Bridget (2003) Reciting the Self: Narrative Representations of the Self in Qualitative interview. In: *Feminist Theory*, 4.
- Cohen, Sharon Kangisser (2006) The Experiences of the Jewish Family in the Nazi Ghetto: Kovno – A Case Study. In: *Journal of Family History*. 2006, 31.
- Cormack, Patricia. „Making the Sociological Promise: A Case Study of Rosemary Brown’s Autobiography.“ In: Josef Alan http://virtualni.institut.cz/bio_hi/texty/Cormack.htm.
- Davis, N.Z. (1996) Women’s History in Transition: The European Case. In Joan Scott (Ed.): *Feminism and History*. Oxford University Press.
- Eaglestone, Robert (2005) *Postmodernismus a popírání holocaustu*. Praha: Triton.
- Elsass, Peter (2001) Individual and Collective Traumatic Memories: A Qualitative Study of Post-Traumatic Stress Disorder Symptoms in Two Latin American Localities. In: *Transcult Psychiatry*. Vol. 38, pp. 306-316.
- Evans, Mary (2001) Gender and the Literature of Holocaust: The Diary of Etty Hillesum. In: *Women: a cultural review*. Vol. 12, Issue 3, pp. 326-335.
- Faktorová, Františka (1991) *Svět bez lidských dimenzí*. Praha: Státní židovské muzeum v Praze.
- Finkelstein, Norman G. (2006) *Průmysl holocaustu. Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha: Dokořán.
- Fischer-Rosenthal, Wolfram and Gabriele Rosenthal (2001) Analýza narativně-biografických rozhovorů. In: *Biograf*, č. 24.
- Friesová, Jana, Renée (1997) *Pevnost mého mládí*. Praha: Trizonia.
- Gardner, Graham (2001) Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge. In: *Qualitative Research*. 2001, 1.
- Goldenberg, Myrna (1996) Lessons Learned from Gentle Heroism: Women’s Holocaust Narratives. In: *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 1996.
- Havlín, Lukáš (1997) Deník jako prostor přežití: Nad terezínským deníkem Egona Redlicha. In: *Biograf*. Issue 2.
- Heinemann, Marlene E. (1986) *Gender and Destiny. Women Writers and the Holocaust*.

- New York: Greenwood Press.
- Horowitz., Sara R. (2000) Gender, Genocide, and Jewish Memory. In: *Prooftexts*. Vol. 20, Issue 1-2, pp. 158-190.
- hooks, bell (1991) Writing Autobiography In: Robyn R. Warhol, Diane Price Herndl (Eds.) *Feminism: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Rutgers University Press.
- Hyman, Paula E. (1998) Gender and the Jewish Family in Modern Europe. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust*. New Haven, London: Yale University Press, pp. 25-38.
- Jacobs, Janet Liebman (2004) Women, Genocide, and Memory: The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. In: *Gender Society*. 2004, 18.
- Jones, Adam (2006) Straight as a Rule: Heteronormativity, Gendercide, and the Noncombatant Male. In: *Men and Masculinities*. 2006, 8.
- Jordan, Bill (2000) Úloha výzkumníkovy biografie v biografickém výzkumu. In: *Zdeněk Konopásek (Ed.) Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- Kaplan, Marion (1998) Keeping Calm and Weathering the Storm: Jewish Women`s Responses to Daily Life in Nazi Germany, 1933-1939. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust*. New Haven, London: Yale University Press, pp. 39-54.
- Keller, Barbara (1997) Memories of War and Conflict: A Theoretical Frame for and Interview Study of Men and Women Remembering Third Reich and the Second War in (West) Germany. In: *European Journal of Women`s Studies*. 1997, 4.
- Kendall, Gavin and Gary Wickham (1999) *Using Foucault`s Methods*. London. Sage, pp. 24-56.
- Kiczková a kol. (2006) *Pamät žien. O skúsenosti sebaútvárania v biografických rozhovorech*. Bratislava: IRIS.
- Konopásek, Zdeněk (2000) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- Kurasawa, Fuyuki (2009) A Message in a Bottle. Bearing Witness as a Mode of Transnational Practice. In: *Theory, Culture & Society*. Vol. 26, pp. 92-111.
- Laska, Vera (1993) Women in the Resistance and in the Holocaust. In: *Rittner Carol*

- and John K. Roth (Eds.) *Different Voices. Women and the Holocaust*. St. Paul: Paragon House.
- Lavabre, Marie-Claire (2005) „Užívání a zneužívání pojmu paměť.“ In: *Biograf* č. 37
- Lentin, Ronit (1993) Feminist Research Methodologies – A Separate Paradigm? Notes for a Debate. In: *Irish Journal of Sociology*. Vol. 3, pp. 119-138.
- Lentin, Ronit (2009) Memories for the Future. In: *International Sociology*. Vol. 24, pp. 173-184.
- Ludvíková, Alena (2006) *Až budu velká, napíšu román. Deník matky a dcery z doby protektorátu*. Praha: GplusG.
- Margoliová-Kovályová, Heda (2003) *Na vlastní kůži*. Praha: Academia.
- Megill, Alan (1998) History, memory, identity. In: *History of the Human Science*. 1998, 11.
- Mills, Sara (1999) *Discourse*. London: Routledge.
- Milton, Sybil (1993) Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women. In: *Rittner Carol and John K. Roth (Eds.) Different Voices. Women and the Holocaust*. St. Paul: Paragon House.
- Motsemme, Nthabiseng (2004) The Mute Always Speak: On Women`s Silence at the Truth and Reconciliation Commission. In: *Current Sociology*. 2004,52.
- Mushaben, Joyce Marie (2004) Memory and the Holocaust: Processing the Past through a Gendered Lens. In: *History of the Human Sciences*. 2004, 17.
- Naples, Nancy A. (2003) *Feminism and Method. Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research*. New York: Routledge.
- Noakes, Lucy (2001) Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History. In: *Journal of Contemporary History*. 2001, 36.
- Popkin, Jeremy D. (2003) Holocaust Memories, Historian`s Memories. First-Person Narrative and the Memory of Holocaust. In: *History & Memory*. Vol. 15, Issue 1, pp. 36-83.
- Pošová, Kateřina (2003) *Jsem, protože musím... napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha: Prostor.
- Reinharz, Shulamit. (1992) *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Ricciardi, Gabriela (2000) Psaní autobiografie a sociální změna. In: *Zdeněk Konopásek*

- (Ed.) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- Ringelheim, Joan (1998) The Split between Gender and the Holocaust. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust*. New Haven, London: Yale University Press, pp. 340-350.
- Rothkirchenová, Livie (1991) Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938-1945. In: *Schmidtová-Hartmannová Eva (Ed.) Osud Židů v protektorátu 1939-1945*. Praha: Trizona.
- Rupp, Leila, J. (2001) *Vytoužená minulost*. Praha: One Woman Press.
- Scott, J. (1996) „Gender: A Useful Category of Historical Analysis.“ In *Scott, J. (Ed.) Feminism and History*. Oxford University Press.
- Smith-Rosenberg, C. (1996) The Female World of Love and Ritual in Joan Scott, ed. „*Feminism and History*“. Oxford University Press.
- Sokolová, Věra (2003-2004) Oběti nebo stoupenkyně? Gender a historiografické debaty o roli žen v nacistickém Německu. In: *Knotková-Čapková, Blanka (Ed.) Ročenka katedry / centra genderových studií*.
- Sokolová, Věra „Důležitější než kult matky byl v nacistickém Německu kult otce. Rozhovor publikován 10.11.2007. www.ta-gita.cz
- Spalová, Barbora (2006) Biografie kvalitativního výzkumu v sociálních vědách v České republice. In: *Biograf č. 39*.
- Stephenson, Jill (2001) Resistance and the Third Reich. In: *Journal of Contemporary History 2001, 36*.
- Storchová, Lucie (2007) Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie. In: *Storchová, L. (Ed.) Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepce historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha: FHS UK, pp. 59-82.
- Sullerotová, Evelyne (1998) *Krize Rodiny*. Praha: Karolinum.
- Tec, Nechama (2003) *Resilience and Courage. Women, Men and Holocaust*. New Haven & London: Yale University Press.
- Tec, Nechama (2003a) Wives and Mothers, Husbands and Fathers, and the 2 Tracks of the Holocaust. In: *Chronicle of Higher Education*. 2003, Vol. 49, Issue 30.
- Tonkin, Elizabeth (1992) *Narrating our past. The social construction of oral history*.

Cambridge University Press.

Traverso, Enzo (2006) *Trhlina v dějinách. Esej o Osvětimi a intelektuálech.*

Praha:Academia.

Vlčková, Věra (2006) *Doufám, dokud dýchám...* Náchod: Věra Vlčková.

Vodochodský, I. (1999) *Muži a maskulinity.* Diplomová práce. UK FSV.

Wachsmann, Nikolaus (2006) Looking into the Abyss: Historians and the Nazi Concentration Camps. In: *European History Quarterly.* 2006, 36.

Waxman, Zoe Vania (2006) *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation.* New York: Oxford University Press.

Weitz, Rose (2001) Women and their Hair. Seeking the Power through Resistance and Accommodation. In: *Gender & Society.* Vol. 15, No. 5.

Weitzman, Lenore J. (1998) Living on the Aryan Side in Poland: Gender, Passing, and the Nature of Resistance. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust.* New Haven, London: Yale University Press, pp. 187-222.

Weitzman, Lenore J. and Dalia Ofer (1998) Introduction. The Role of Gender in the Holocaust. In: *Weitzman Lenore. J and Dalia Ofer (Eds.) Women in the Holocaust.* New Haven, London: Yale University Press, pp. 1-18.

Wengraf, Tom, Prue, Chamberlayne and Joanna Bornit (2002) A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View. In: *Cultural Studies. Critical Methodologies,* 2.